

Tartu Ülikool
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Ajaloo ja arheoloogia instituut
Kunstiajaloo osakond

Elis Pärn

PUITMÕISAD PÕHJA-EESTIS 18. SAJANDIST 20. SAJANDI ALGUSENI

Bakalaureusetöö

Juhendaja: professor Juhan Maiste

Tartu 2018

Sisukord

I PUITMÕISAD PÕHJA-EESTIS 18. SAJANDIST 20. SAJANDI ALGUSENI

Sissejuhatus	4
Historiograafia	6
Metoodika ja kogutud allikmaterjali analüüsi lähtekohad.....	9
Allikmaterjalid.....	11
1. Mõisad Eestimaa asustuspildi kujundajatena	15
1.1 Põhja-Eesti puitmõisad. Arv ja paiknemine	16
2. Eesti mõisaarhitektuuri arenguetapid	20
3. Põhja-Eesti puitmõisate ehituslugu	23
3.1 Mõisamajade vanuseline koosseis	23
3.2 Rüütli-, rüütelkonna- ja riigimõisate ehituslik areng.....	23
3.3 Omanikud ehitusajal	38
4. Puit mõisamajade ehitusmaterjalina	39
4.1 Mõisate jõukus.....	39
4.1.1 Mõisate suurused	39
4.1.2 Majandus- ja tootmistegevus	40
5. Põhja-Eesti puitmõisate säilivus ja väärtus	44
5.1 Säilivus ja tänapäevane seisukord	44
5.2.1 Säilinud mõisamajade muinsuskaitsealine väärtus.....	45
Järeldused	46
Kokkuvõte	49
Kasutatud kirjandus	51
Summary	58

II KOONDANDMESTIK

1. Harjumaa
2. Hiiumaa
3. Ida-Virumaa
4. Järvamaa
5. Läänemaa
6. Lääne-Virumaa
7. Raplamaa

III FOTOKOGU

1. Harjumaa
2. Hiiumaa
3. Ida-Virumaa
4. Järvamaa
5. Läänemaa
6. Lääne-Virumaa
7. Raplamaa

Sissejuhatus

Eesti arhitektuurilise identiteedi väljakujunemise juures on sajandite jooksul olulist rolli mänginud baltisakslastest maaomanikud, kelle poolt rajatud esimestest üksikutest mõisamajadest kujunes välja Eestimaale tänaseks omane tihe mõisate ja ansamblite võrgustik. Arhitektuuriajaloolane Heinz Pirang on esimeses Eesti- ja Liivimaa mõisaid käsitlevas teoses rõhutanud, „*kui peaks kompareerima sõna „baltilik“, siis võiks sõna „mõis“, selle superlatiivi tähistadagi*“,¹ viidates sellele, et püstitatud mõisamajad on ühed parimad näited siinse aadelkonna kultuurilisest identiteedist. Ehkki mõisate peahooned olid aadlite maavalduste olulisimad hooned, millega anti läbi ehitustehniliste saavutuste teada oma staatusest, jõukusest ja ambitsioonidest, olid need ka kohad, mida perekonnad pidasid oma koduks – kohaks, kus tunti end kindlalt ning kuhu pöörduti poliitiliselt keerulistel aegadel kui tuttava ja turvalise juurde tagasi.

Eestimaa mõisaarhitektuur, nii nagu seda täna tuntakse, kujunes võrreldes teiste Euroopa maadega välja tunduvalt hiljem, ent ehitustehniliste ja kunstiliste saavutuste poolest jõuti mõnesaja aastaga suurte metropolidega samaväärsele tasemele. Kui kinnistunud mõisaesthetika vaimus kerkis üksteise järel suur hulk üha uhkemaid ja üha luksuslikumaid kivimõisaid, jäi arhitektuuripilti paralleelselt püsima ka teine suundumus: osa Eestimaal elanud baltisaksa aadelkonnast eelistas oma elu- ja esindushoonetena püstitada mõisamaju, mis jäid kindlaks hoopis varasemalt domineerinud ehitustavadele ja -materjalile – puidule. Kuna puit kui ehitusmaterjal on keskkonnatingimuste muutustele vastuvõtlikum ning hävib kiiremini kui kivi, on ekslik vaid tänaseks säilinud hoonete põhjal arvata, et puidust mõisamajad on olnud Eesti mõisaarhitektuuris üksikud ja erandlikud näited. Sajandeid elas baltisaksa aadelkond mõisamajades, mille püstitamisel kasutati ehitusmaterjalina puitu, ent kuna seni on kunstiajalookirjutuses tegeletud eelkõige stiililiste tippude, mitte baltisakslaste tervikliku etnoloogilise pärandi uurimisega, on jäänud püsima vastupidine arusaam. Teema senine napp käsitus on ebaproportsionaalne aga mitte ainult mõisaarhitektuuriga, vaid Eestimaa puitarhitektuuriga laiemalt, mis on lähema uurimise alla võtnud nii linna- kui talurahvaarhitektuuri, ent mitte baltisakslaste esindushooned.

Kuna puitmõisad moodustasid Eestimaa arhitektuuripildis niivõrd suure osa, et kõikide mõisamajade üksikasjalik analüüsimine ületab bakalaureusetöö mahu, keskendub antud

¹ Heinz Pirang, *Das baltische Herrenhaus. Teil 1, Die älteste Zeit bis um 1750* (Riga: Jonck & Poliewsky, 1926), 13-15.

uurimus spetsiifiliselt tänast haldusjaotust arvesse võttes Põhja-Eesti seitsme maakonna – Harjumaa, Hiiumaa, Ida-Virumaa, Järvamaa, Läänemaa, Lääne-Virumaa ja Raplamaa – mõisatele ning annab ülevaate mõisatüübiga seotud keskmatest küsimusest, et luua alus seni ajalookirjutuses puudunud uurimissuunale, mis on väheste tänaseks säilinud ja riikliku kaitse alla võetud hoonete seisundist lähtudes erilise tähtsusega. Ehkki bakalaureusetöö põhirõhk on vaid peamõisatel, on töö alusmaterjali koostamisel arvestatud uurimuse arenguvõimalustega ning kõik Põhja-Eestis paiknenud puitmõisad kantud koondandmestikku, mis lubab mõisaid lisaks esteetilisele fenomenile uurida ka sotsiaal- ja kultuuriajalooliselt, võttes aluseks mõisa kui nähtuse ning selle kujunemiseks vajalikud eeldused ja tingimused. Andmestiku koostamisel on välja jäetud vaid pastoraadid, kuna neis elasid vaimulikud, ning linnamõisad, mis kuulusid linnavalitsustele. Mõisatest kogutud teabe illustreerimiseks saadab bakalaureusetööd ka pea 2000 illustratsioonist koosnev fotokogu, kuhu kuuluvad nii ajaloolised fotod kui mõisamajadest loodud põhiplaanid.²

Põhiliselt keskendub bakalaureusetöö koostatud andmestiku analüüsile, et esitada statistiliste meetodite abil ülevaade nii Põhja-Eesti puitmõisate koguarvust, maa- ja kihelkondlikust paiknemisest kui ka vanuselisest koosseisust. Selleks, et täiendada ja muuta täna kehtivaid arvamusi puitmõisast kui millestki teisejärgulisest ja kunstiliselt vähem silmapaistvast, loob uurimus põgusa ülevaate ka mõisamajade ehituslikust arengust, võttes arvesse tunnused, mis võimaldavad kirjeldada muutusi nii hoonete välis- kui siselahenduses. Ent kuna üldjoontes on puitarhitektuur järginud samu põhimõtteid, mida rakendati kivimõisate juures, annab käesolev uurimus kõigepealt ülevaate Eesti mõisaarhitektuuris üldiselt levinud suundumustest ning keskendub seejärel puitmõisate arengu kirjeldamisele.

Teema sügavamaks mõistmiseks võtab bakalaureusetöö koondandmestiku põhjal statistilise uurimise alla ka mõisaid püstitanud isikud ja mõisamajandusi iseloomustanud tegurid, et leida vastus küsimusele, miks eelistas Põhja-Eestis osa baltisaksa aadelkonnast oma mõisakomplekside esinduslikemate hoonete ehitamisel üldistest suundumustest hoolimata hoopis varasemalt mõisaarhitektuuris domineerinud põhimõtteid ning kasutada ehitusmaterjalina puitu. Oli see tingitud mõisate majanduslikust seisundist või hoopis teatavast konservatiivsusest, mis seadis esikohale traditsioonide säilitamise? Või oli tegemist hoopis aadli teadliku valikuga puidu kui tervislikuma ehitusmaterjali vastu?

² Kõiki Põhja-Eesti puitmõisaid hõlmav koondandmestik ja seda saatev fotokogu on kättesaadav Tartu Ülikooli kunstiajaloo osakonna raamatukogus.

Ehkki valitud materjali omaduste tõttu on suurem osa Põhja-Eestis paiknenud puitmõisatest hävinud, on arhitektuurimaastikul alles hulk baltisaksa elu- ja esindushooneid, mis annavad tunnistust siinse aadelkonna mitmekesisest ehituspärandist. Kuna heas seisus on säilinud hoonetest tänaseks vaid väike osa, peab töö autor oluliseks osaliselt mõisakülastustele tuginedes juhtida mõisamajade kaitse alla võtmisele ja restaureerimisele varasemalt rohkem tähelepanu.

Historiograafia

Baltisaksa aadelkonna puidust elu- ja esindushoonete püstitamisele viitavad mõisaesteedika kinnistumise järgsel ajal juba omaaegsed kultuuritegelased ja ajaloolased: aastal 1791 annab baltisaksa pastor August Wilhelm Hupel ajaloolase Wilhelm Christian Friebe'i käsikirjade põhjal loodud kogumikus teada baltisaksa aadelkonna poolehoiust ehitada oma maavalduste kõige esinduslikumad hooned puidust³ ning sajand hiljem viitab arhitektuuripildis paralleelselt paiknenud puitmõisatele ka ajaloolane Theodor von Bernhhardi, andes oma mälestustes ülevaate mitmetest Eestimaal paiknenud „rootsi eeskujul ehitatud“ mõisamajadest.⁴

Kunstiajalookirjutuses osutatakse puitmõisatele esmakordselt teatavat tähelepanu esimeses ülevaatlikus Eesti- ja Liivimaa mõisaarhitektuuri käsitlevas teoses „Das baltische Herrenhaus“. Ehkki raamatu autori eesmärk oli luua ülevaade baltisaksa aadelkonna silmapaistvaimatest hoonetest, leiab kivimõisate seas äramärkimist ka paar Põhja-Eesti klassitsistlikku puidust mõisamaja.⁵ Kuna seoses negatiivsete mälestustega koondus järgnevate arhitektuuri- ja kunstiajaloolaste tähelepanu Eesti linnade, linnuste ja sakraalarhitektuuri süsteemsele analüüsile⁶ ning mõisaarhitektuurist kõneledes piirduti vaid põgusa ajaloolise ülevaate ja üksikute stiililiste tippude esiletoomisega, jäid puidust mõisamajad paratamatult oma teatava ehitusliku konservatiivsuse tõttu tähelepanu alt välja. Puit kui ehitusmaterjal jäi küll uurimisorbiiti, ent ainult seoses eestlaste etnoloogilise

³ August Wilhelm Hupel, *Herrn W. Chr. Friebe's Beyträge zur liefländischen Geschichte aus einer neuerlichst gefundenen Handschrift : nebst andern kürzern Aufsätzen etc.* (Riga: Hartknoch, 1791), 327-341.

⁴ Theodor von Bernhhardi, *Jugenderinnerungen* (Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1893), 88-9.

⁵ Pirang kirjeldab teiste stiililiste tippude kõrval ka 6 eri ajal valminud puidust mõisamaja, millest 3 – Jootme, Koonu ja Pagari – paiknesid Põhja-Eestis.

⁶ Olev Suuder, „Inventory of Manors – Future of the Past“, *Baltic Journal of Art History*, vol 3 (Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2011), lk 77-86, 85.

pärandiga – talurahvaarhitektuuriga, mille kohta ilmus esimene põhjalik käsitlus 1939. aastal etnoloog Gustav Ränkilt.⁷ Keskendumine ainult mõisaarhitektuuri silmapaistvaimatele näidetele tekitas aga järgnevate kümnendite jooksul uurijate seas arusaama, et puidust mõisamaju püstitati ainult mõisaesteedika ja stiilide kinnistumisele eelnenud ajal ning sellega lõppes ka hoonetüübi ehitustraditsioon. 1971. aastal võttis Gustav Ränk oma teoses „Die älteren baltischen Herrenhöfe in Estland“⁸ puitmõisad esmakordselt küll lähema uurimise alla, otsides sarnasusi teda paelunud talurahvaarhitektuuri ja mõisate vahel, ent rõhutas sarnaselt kunsti- ja arhitektuuriajaloolaste seas levinud arusaamale puitmõisaid kui vaid kuni 18. sajandi keskpaigani püsinud traditsiooni. Paar aastat hiljem viitas taluelamute ja puitmõisate võimalikele sarnasustele kogumikus „Suitsutare“ ka Gea Troska, ent kõneles sarnaselt Ränkiga puitmõisatest vaid vanemast kihistusest lähtuvalt.⁹

Mõisaarhitektuur laiemalt kerkis arhitektuuriajaloo huviorbiiti alles 1970ndatel seoses Helmi Üpruse eestvedamisel alustatud mõisate inventariseerimisega, ent baltisakslaste pärandi tervikliku ülevaate loomise asemel jäi ajaloolaste põhirõhk endiselt stiililistele tippudele ning arusaam puitmõisate ehitustraditsioonist piirdus vanema kihistusega. Esimesena juhtis hoonetüübile tähelepanu inventariseerimisel Helmi Üprusega töötanud kunstiajaloolane Juhan Maiste aastal 1996 oma suurteoses „Eestimaa mõisad“, andes igas peatükis ehituslikult silmapaistvaimate hoonete kõrval lühidalt näidete¹⁰ abil teada ka paralleelselt puitarhitektuuris toimunud suundumustest. Kui laiaulatusliku välitöö järel esitati inventariseerimisel osalenud ajaloolaste poolt mitmeid ettepanekuid¹¹ ka puidust mõisamajade kaitse alla võtmiseks, tõusid

⁷ Gustav Ränk, *Saaremaa taluehitised: etnograafiline uurimus. I, Ehitiste üksikosad, elamu ja kõrvalhooned, mis osalt täidavad elamu ülesandeid: Referat: Die volkstümlichen Gebäude auf Saaremaa. I* (Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1939).

⁸ Gustav Ränk, *Die älteren baltischen Herrenhöfe in Estland* (Stockholm: Norstedt, 1971).

⁹ Gea Troska, „Mulgimaa suurtalu häärber“ *Suitsutare. Vabaõhumuuseumi uurimused 1957-1972* (Tallinn: Valgus, 1976), lk 139-155. Troska toob artiklis välja, et mulgi häärberid omasid puitmõisatega sarnaselt saale, mis olid varustatud rühmistatud akendega, suviti kasutatavaid lakatube ning siseruumides pottkividest kaunistatud ahjusid. Hooned ise olid puitmõisatele sarnaselt nurkadel kaetud püstlaudadega ning mõnikord ka rõhtselt vooderdatud. Üldiselt domineeris tema sõnul mulgi häärberite puhul poolkelpkatus, mille katuseharjal paiknes kaks mantelkorstnapüü.

¹⁰ Juhan Maiste, *Eestimaa mõisad* (Tallinn: Kunst, 1996). Teoses on Põhja-Eesti puitmõisatest mainitud Albu, Einmanni, Habaja, Hüüru, Jootme, Jälgimäe, Jäneda, Kavastu, Keskvere, Kiviloo, Kohala, Kumna, Kuusiku, Kõltsu, Kõrgessaare, Kärü, Laupa, Ojasoo, Pagari, Pudivere, Põlula, Püssi, Riguldi, Roela, Roela-Uuemõisa, Ruila, Vaeküla ja Väike-Lähtru.

¹¹ Juhan Maiste, Karl Tilk ja Ants Hein esitasid kaitse alla võtmiseks 1979. aastal teiste seas ka 10 Põhja-Eesti puitmõisa (Albu, Einmanni, Habaja, Kumna, Kuusiku, Kõltsu, Pagari, Riguldi, Vaeküla ja Vao), ent ehitismälestiste hulka ei võetud neist ühtegi.

puitmõisad Muinsuskaitseameti huviorbiiti alles pärast raamatu ilmunist – pea kõik täna Põhja-Eestis kaitse all olevatest puidust mõisamajadest kuulutati ehitismälestisteks aastail 1997-9.¹² Ehkki seoses ökoloogilise elustiili arenguga kasvas sajandi lõpus uurijate seas huvi eeslinnade ja linnapildis paiknenud puumajade vastu,¹³ jäi baltisakslaste puidust elu- ja esindushoonete uurimisseis samasuguseks.

Puitmõisate ehitustraditsiooni püsimisele pööravad 2000. aastate alguses põgusalt tähelepanu nii Ants Hein oma suurteoses „Eesti mõisaarhitektuur historitsismist juugendini = Gutsarchitektur in Estland: vom Historismus bis zum Jugendstil“ kui maakondlikes mõisaraamatutes kodu-uurijad Valdo Praust ja Alo Särg, ent hoonetüüpi keegi neist eraldi uurimise alla ei võtnud. Esimene süsteemne ülevaade Eestimaal asunud puidust mõisamajadest loodi alles aastaid hiljem muinsuskaitset ja restaureerimist õppinud tudengi Maria Silla poolt bakalaureusetöös „Puitmõisad Eestis. Tüpoloogia, väärtused ja kaitse“, mis kaitsti 2010. aastal Eesti Kunstiakadeemias.¹⁴ Ehkki töö autor võttis uurimise alla vaid säilinud mõisamajad ning uuris lisaks mõisatele ka pastoraate, oli ta põhieesmärgiks oma erialale vastavalt juhtida ehitusliku tüpoloogia põhjal hoonete seisundile ja kaitse alla võtmisele varasemalt rohkem tähelepanu. Uurimuse valmimisest saadik pole Eestimaa puitmõisate seisukord aga suuremas osas muutunud. Ka kaitse alla võetud hoonete restaureerimisele on Muinsuskaitseameti aastaraamatutes tähelepanu pööratud vaid paaril korral – küllaldaselt on aga artikleid linnamajade restaureerimisest.¹⁵

Uuematest kunstiajaloo käsitlustest võib puitmõisate traditsiooni püsimisele leida viiteid Eesti Kunsti Ajaloo kolmandast köitest, kus Juhan Maiste kirjeldab, kuidas „suurtest keskustest kaugel, kusagil tolmuste külateede kaugemas sopis kerkisid läbi kogu 18.-19. sajandi

¹² 21. sajandil on riikliku kaitse alla võetud vaid 3 mõisamaja: aastal 2003 Nakamaa karjamõis, 2008 Ruila ja 2014 Rocca al Mare suvemõisa šveitsi maja.

¹³ 1999 ilmus Eesti Arhitektuurimuuseumil näitusega kaasnev kataloog *Eesti puitarhitektuur = Estonian wooden architecture* (toim. Karin Hallas), mis käsitles Eesti puitarhitektuuri, ent selle põhirõhk jäi linnamajadele. 2015 ilmus muuseumil ka eraldi Tallinna linnaarhitektuuri käsitlev teos *Tallinna puitarhitektuur = Wooden architecture of Tallinn* (toim. Leele Välja).

¹⁴ Maria Silla, *Puitmõisad Eestis. Tüpoloogia, väärtused ja kaitse*, bakalaureusetöö (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2010).

¹⁵ Põhja-Eesti puitmõisatest kirjutatakse vaid 2010. aasta Muinsuskaitseameti aastaraamatus Kõltsu mõisa restaureerimisest. 2006. aasta aastaraamatus, mis keskendus suuresti puitarhitektuurile, on tegeletud ainult linnamajade ja taluarhitektuuri kaitse probleemidega.

ehituslikult tagasihoidlikud Balti prisketes vormides kõrgete kelpkatuste ja harimalkadega madalad majad“.¹⁶

Metoodika ja kogutud allikmaterjali analüüsi lähtekohad

Kuna kunstiajalookirjutuses ei ole seni puidust mõisamajadele kui baltisaksa aadli unikaalsele ehituspärandile tervikuna tähelepanu pööratud, on jäänud fragmentaarseks arusaam ka puitmõisatest laiemalt. Käesoleva töö eesmärgiks on esitada statistiliste uurimismeetodite abil ülevaatlik, ent süsteemne tervikpilt kõikidest Põhja-Eestis paiknenud mõisatest, mis omasid puidust härrastemaju. Ehkki eelkõige on töö põhirõhk mõisatega seotud üldiste andmete, nagu koguarvu, leviku ja ehitusaktiivsuse ning tervikliku ehitusliku arengu esitamisel, keskendub uurimus teema laiemaks avamiseks ka sotsiaal- ja kultuuriajaloolisele lähenemisele, et leida vastus küsimusele, miks eelistas osa baltisaksa aadelkonnast valida oma maavalduste esinduslikemate hoonete püstitamisel ehitusmaterjaliks puidu.

Muutmaks senise kunstiajalookirjutuse põhjal tekkinud arusaama, et puitmõisad olid vaid üksikud ja erandlikud Eestimaa arhitektuuripildis, mille ehitamine lõppes suures osas 18. sajandi keskpaigas, fikseerib uurimus kõigepealt koondandmestiku abil mõisatüübi leviku, ning selle ulatuse ajas ja ruumis, võttes arvesse nii maakondliku kui kihelkondliku liigituse. Ehitusaktiivsuse määratlemisega alustab uurimus 18. sajandi algusega – ajaga, kust on pärit ka esimesed tänaseni säilinud mõisamajad – ning lõpetab 20. sajandi algusega.

Ehkki koondandmestikku on kantud kõikide Põhja-Eestis paiknenud puitmõisate maavalduste esindushooned, lähtub antud töö käesolevas uurimisetapis vaid rüütli-, riigi- ja rüütelkonnamõisate ehitusliku arengu analüüsimisest, võttes arvesse tunnused, mis kirjeldavad mõisatega toimunud muutusi nii välis- kui siselahenduses:

- korruselisus ja fassaadi liigendatus;
- akende ja uste asetus ning vormistus;
- katusekuju ja korstnad;
- fassaadi vormistus;
- dekoori- ja stiilielemendid;
- interjööri planeering.

¹⁶ Juhan Maiste, „Mõisaarhitektuur valgustusajastu valguses“, *Eesti Kunsti Ajalugu 3. 1700-1840* (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2017), lk 15-52, 19.

Selleks, et leida vastus küsimusele, kas puitmõisate püstitamine oli balti aadelsuguvõsade seas erandlik, võtab uurimus analüüsi alla ka mõisamaju püstitanud isikud ja nende seisused.

Kuna seni on puitmõisaid peetud vaid vähem jõukamatele mõisatele omaseks, keskendub bakalaureusetöö teema laiemaks avamiseks ka mõisate jõukust iseloomustanud teguritele. Süsteemsest ülevaatest tingituna, on mõisamajandusi iseloomustanud tegurid uurimise alla võetud vaid 19. sajandi allikate põhjal, kuna 18. sajandil puudusid mõisamajandite kohta ülevaatlikud koguteosed, mis võimaldaks samasugust analüüsi mõlema sajandi kohta. Sarnaselt ehitusliku arengu kirjeldamisega on antud töös jõukust iseloomustavad suurused võetud võrdlemise alla ainult rüütel-, riigi- ja rüütelkonnamõisate juures, sest eraõigusliku iseloomuga oli vaid neil mõisaliikidel ainuõigus tegeleda viinapõletamisega, müüa õlut ja toiduaineid ning pidada kõrtse. Kuna 19. sajandi lõpul paljude mõisate staatus maavalduse kahanemisel või allüksuste müügi tõttu muutus,¹⁷ on töös analüüsi alla võetud vaid need mõisamajandid, mille staatus jäi sajandite vältel püsima.

Olenemata sellest, et koondandmestikku on põhjalikumaks analüüsiks kantud ka mõisamaadel elanud talupoegade arv, keskendub töö mõisate jõukuse analüüsimiseks ainult tootmistegevusele ning maavalduste suurustele, mille määratlemiseks jagab antud bakalaureusetöö uurimuse alla võetud peamõisad pindala järgi neljaks:¹⁸

- väikemõisad suurusega kuni 1000 ha;
- keskmised mõisad 1000-5000 ha;
- suurmõisad 5000-10 000 ha;
- ülisuured mõisad suurusega üle 10 000 ha.

Põhja-Eesti puitmõisate majandus- ja tootmistegevuse analüüsimiseks võtab töö käsitlese alla eelkõige sajandi lõpu mõisamajanduste suurimad sissetulekuallikad – piiritusetehased, kõrtsid, loomakasvatuse ja piimamajanduse. Ülesloetlemisele tulevad ka vähem tulutoovad, ent siiski olulisel kohal paiknenud tootmisharud nagu aiandus, kalandus, metsandus ning sajandi lõpul tööstusliku iseloomu saavutanud tellise- ja lubjatootmine.

¹⁷ Tiit Rosenberg, „Eesti mõisate ajalooline ülevaade“, *Eesti mõisad*, toim. Tiiu Oja (Tallinn: Olion, 2004), lk 7-49, 16-23.

¹⁸ *Samas*, 25.

Allikmaterjalid

Bakalaureusetöös analüüsimiseks võetud mõisate koguarv põhineb suuremas osas aastatel 1976-80 kunstiteadlaste Helmi Üpruse ja Juhan Maiste eestvedamisel läbi viidud mõisaarhitektuuri inventariseerimisel loodud materjalidel, eelkõige mõisate maakondlikel ülevaadetel,¹⁹ millega loetleti üles lisaks kivimõisatele ka kõik Eestimaal paiknenud puidust härrastemajad. Osaliselt on hoonete ehitusmaterjali kindlaksmääratlemisele kaasa aidanud ka koduloolastest mõisauurijate Valdo Prausti ja Alo Särje ülevaatlikud mõisaraamatud ning fotod peamiselt Veljo Ranniku, Eesti Rahva muuseumi ja Herder Institut Bildarchiv kogudest. Fotode puudumisel on mõisaid koondtabelisse kantud vaid kirjalike märkuste järgi, ent suuremas osas on iga ülesloetletud mõisamaja kohta töö autori poolt leitud ka arhiivifoto, mis kinnitab, et tegemist oli puidust hoonega.

Koondandmestik, millel bakalaureusetöös ülesloetletud mõisate analüüs põhineb, on oma olemuselt mõisaid ja nende peahooneid iseloomustavaid tunnuseid koondav tabel.

Lahtrid	1-5	6-9	10-14	15-28	29-31	32-33	34	35
Mõisaid ja nende peahooneid puudutavad andmed	<i>Mõisa üldandmed</i>	<i>Mõisa jõukust määratlevad tunnused</i>	<i>Mõisa peahoone üldandmed</i>	<i>Peahoone arhitektuuriline kirjeldus</i>	<i>Mõisa omanikud sõltuvalt peahoone ehitusetaapistest</i>	<i>Säilivus ja kasutamine</i>	<i>Tänapäevane väärtus</i>	<i>Märkused</i>

Autori joonis 1. Koondtabel

Tabeli esimene osa (lahtrid 1-5) keskendub mõisate üldandmete ehk saksakeelse nime, asukoha, liigi ja esmamainimise esitamisele, mille ülesloetlemisel on lähtutud Tiit Rosenbergi poolt kirjutatud „Eesti mõisate ajaloolisest ülevaatest“.²⁰ Üldistele mõisa andmetele järgnevad lahtrid 6-9, mis keskenduvad mõisa jõukust määratlevatele suurustele nagu pindalale, talupoegade arvule, majandus- ja tootmistegevusele ning kõrvalmõisate olemasolule. Mõisate maavalduste suurused on andmestikku kantud kahest sajandist, 18. ja 19. sajandist lähtuvalt. 18. sajandi mõisamaade suuruse määratlemisel on allikmaterjalina lähtutud August Wilhelm

¹⁹ ERA.T-76.1. *Mõisate ülevaated maakonniti (1976-1978)*.

²⁰ Tiit Rosenberg, „Eesti mõisate ajalooline ülevaade“.

Hupeli teose „Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland“ kolmandast köitest²¹ ning 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse andmed on koondtabelisse kantud Adolf W. Krögeri ja Adolf Richteri aadressraamatute põhjal.²² Kuna antud bakalaureusetöös tulevad käsitluse alla vaid sajandivahetuse andmed, on aadressraamatutes ülesmääritud tessatinid maa suuruste paremaks adumiseks hektariteks ümber teisendatud.²³ Tabelisse kantud mõisate maadel elanud inimeste arv pärineb Sulev Vahre teosest „Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil“.²⁴ Üldiselt on iga mõisa juures välja toodud neljas ja kümnes, ehk Eestimaa kubermangu esimene ja viimane rahvaloendus, ent vastavalt mõisa tekkimisele on arvestatud eraldamisele järgnenud hingeloendust või kirja pandud peamõisa all loetletud inimeste koondarv.²⁵ Kõrvalmõisad ja tootmistegevus on koondtabelis välja toodud vaid aadressraamatute põhjal, kuna 18. sajandi tootmistegevuse kohta puudub süsteemne ülevaade.

Järgnevalt paiknevad koondandmestikus (lahtrid 10-14) mõisate peahoonete üldandmed: korruselisus, suurus ning ehitusetapid. Ehkki hoone ehitusetappide määratlemisel on põhiosas tuginetud 1970ndatel inventariseerimisel koostatud materjalidele, on arvestatud ka koduloolaste Prausti ja Särje ning Eesti mõisaportaali²⁶ poolt pakutut, ent kuna mõisate vanused on määratud suuremas osas puhtvisuaalsetel vaatlustel, on võimalik, et osa puitmõisatest dateeruvad isegi varasemasse perioodi. Tabeli suurima osa (lahtrid 15-28) moodustab mõisamajade arhitektuuriline kirjeldus, mille puhul on kasutatud samuti inventariseerimise materjale, ent nende puudumisel on töö autor arhiivifotode olemasolul kogu ehituskirjelduse omapoolsete märkustega juurde lisanud.

Tabeli viimases osas paiknevad lahtrites 29-31 puitmõisaid püstitanud või ümberehitanud isikud, mille puhul on lähtutud Rahvusarhiivi Kinnistute registrist.²⁷ Täpse ehitusaja

²¹ August Wilhelm Hupel, *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Bd. 3: nebst vollständigen Register über alle drey Bände* (Riga: zu finden bey Johann Friedrich Hartknoch, 1782).

²² Adolf Richter, *Adolf Richters Baltische Verkehrs- und Adressbücher. Bd. 3, Estland* (Riga: Selbstverlag des Herausgebers, 1913); Adolf Wilhelm Kröger, *Estländisches Verkehrs- und Adressbuch für 1893/94* (Riga: Im Selbstverlage des Herausgebers, 1893).

²³ Hektariteks teisendamise puhul on arvestatud võrdlusega 1 tessatin = 1,0925 hektarit.

²⁴ Sulev Vahre, *Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil (1782-1858). Ajaloolis-demograafiline uurimus* (Tallinn: Eesti Raamat, 1973).

²⁵ Nii näiteks eraldati Nõmme mõis Simuna kihelkonnas Tammiku mõisast IV ja V loenduse vahel ja mõisana loetleti seda alates VI hingeloendusest ehk 1794. aastast.

²⁶ Portaal „Eesti mõisad“ [<http://www.mois.ee/>] (külastatud 28. mai 2018).

²⁷ Rahvusarhiivi Kinnistute register [<http://www.ra.ee/apps/kinnistud/>] (külastatud 28. mai 2018).

puudumisel on iga mõisa juures üles loetletud mitu omanikku. Samuti on kõikide mõisate juures välja toodud ka viimane omanik, kelle puhul on aadressraamatute põhjal üles märgitud ka omanike tegelikud elukohad ning mõnel üksikul juhul mõisaid rentinud isikud. Lahtrites 32-33 on seotud mõisa säilivuse ja kasutamisega seotud informatsioon. Säilivusele on hinnangu andmisel lähtutud peamiselt inventariseerimismaterjalidest²⁸ ja Eesti mõisaportaalist. Koondtabeli eelviimane lahter number 34 on seotud autori isikliku arvamusega mõisamajade tänasest muinsuskaitsest väärtusest, mis tugineb osaliselt mõisakülastustel nähtule. Põhja-Eesti puitmõisate säilivusest statistilise ülevaate loomiseks on koondtabeli täitmisel arvesse võetud 5 kriteeriumi:

- hävinud;
- halvas seisundis või pooleldi lagunenud;
- rahuldavas seisundis mõisad ehk mõisad, mis vajaksid korrastamist nii hoone seest kui väljast;
- heas seisus ja restaureeritud mõisamajad.

Tabeli viimane lahter (number 35) on seotud üldiste märkustega, mis põhinevad osaliselt mõisate külastamisel hoonete, ent ka kompleksidele laiemalt hinnangute andmisest. Sõltuvalt allikmaterjalidest on märkuste hulka kantud ka inventariseerimisel koostatud materjalide ja mõisaportaali põhjal mõisamajade kasutamine võõrandamisjärgsel ajal.

Mõisamajade materjali kindlaksmääratlemiseks ja ehitusliku arengu kirjeldamiseks saadab bakalaureusetööd ka 1955 illustratsioonist koosnev fotokogu, mille suurima osa moodustavad ajaloolase Georg von Krusenstjerni fotonegiivid ning Liivimaa paruni Friedrich von Wolff-Lettini ja Veljo Ranniku poolt loodud fotod.²⁹ Lisaks arhiivfotodele on kogusse lisatud ka töö autori fotod, millega on jäädvustatud hoonetele hinnangu andmiseks 30 mõisamaja seisund 2017. aasta sügisel.³⁰ Väikese, ent uurimuse jaoks olulise osa moodustavad ka mõisamajade skemaatilised põhiplaanid, mis pärinevad Muinsuskaitseameti arhiivmaterjalidest.³¹

²⁸ ERA.T-76.1., *Eesti NSV mõisaarhitektuuri inventariseerimismaterjalid*.

²⁹ Enamik Krusenstjerni fotonegiive pärineb Eesti Rahva Muuseumi fotokogust 887, Wolff-Lettini fotod Herder Institutist ja Veljo Ranniku fotod Muinsuskaitseameti arhiividest.

³⁰ Umbes pooled fotodest annavad ülevaate nii mõisamajade sisemisest kui välisest seisundist, ent ülejäänud vaid üldkehandist.

³¹ Mõisamajade siseplaneeringus toimunud muutuste illustreerimiseks on töö autor skemaatilised plaanid üle joonistanud ja esitanud uuendatud plaanid graafilisel kujul.

Maakonniti jaotub fotokogu järgmiselt:

- Harjumaa - 517 illustratsiooni ja 10 põhiplaani;
- Hiiumaa - 31 illustratsiooni ja 2 põhiplaani;
- Ida-Virumaa - 77 illustratsiooni ja 3 põhiplaani;
- Järvamaa - 298 illustratsiooni ja 6 põhiplaani;
- Läänemaa - 406 illustratsiooni ja 20 põhiplaani;
- Lääne-Virumaa - 520 illustratsiooni ja 11 põhiplaani;
- Raplammaa - 106 illustratsiooni ja 8 põhiplaani.

1. Mõisad Eestimaa asustuspildi kujundajatena

Kui Eestimaa mõisaarhitektuuri teket on tavaliselt paigutatud 13. sajandi algusesse, siis Eestile tänaseks omane tihe mõisatevõrk kujunes suuremas osas välja 18. sajandi lõpuks seoses mõisate eravaldusesse andmisega – hilisemal ajal kerkis juurde vaid üksikuid mõisamajandeid.³²

Üldjoontes toimus ühe mõisamajandi rajamine mitmes etapis. Esialgu tuli mõisamaa osta või rentida ning alles siis sai sellele hakata rajama põlde ja esinduslikumaid hooneid. Peamiselt valiti mõisamajade rajamiseks soodsaid asukohti: erilise tähelepanu all oli tasase, ent viljaka maa olemasolu ning veekogude lähedus. Kui oli võimalik, eelistati tasasema maa asemel valida kõrgemaid kohti, kus avanes maavaldusele kaunis vaade.³³ Põhja-Eestis oli mõisatevõrgustik üldiselt tihe, vähem mõisaid paiknes vaid Alutagusel ning metsarikastel ja soostunud aladel.³⁴ Maakonniti oli tihedaimalt asustatud Harjumaa, Virumaa ja Järvamaa, eriti nende keskosad.³⁵

Kuna mõisaansambel ja seda ümbritsevad hooned olid baltisaksa aadli maavalduste tähtsaimateks keskusteks, lähtusid sellest ka teed, mis viisid kihelkonnakeskuste ja linnade, aga ka naabermõisateni.³⁶ Osad mõisad rajasid mõisakeskustest kaugemale, väiksemate külade maadele ka viljelus- ja tootmisüksusi ning toodangu peamõisa viimiseks ehitati juurde uusi teid.³⁷

³² ERA.T-76.1.10728., Juhan Maiste, *Eesti NSV mõisaarhitektuuri inventeerimine. Koondaruanne* (Tallinn: Eesti NSV Riiklik ehituskomitee, 1980), 37.

³³ Ülle Liitoja (eelnevalt Tarkiainen), „Asustus ja rahvastik. Mõisad“ *Eesti Ajalugu III. Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani*, toim. Enn Küng (Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, 2013), lk 282-285, 284.

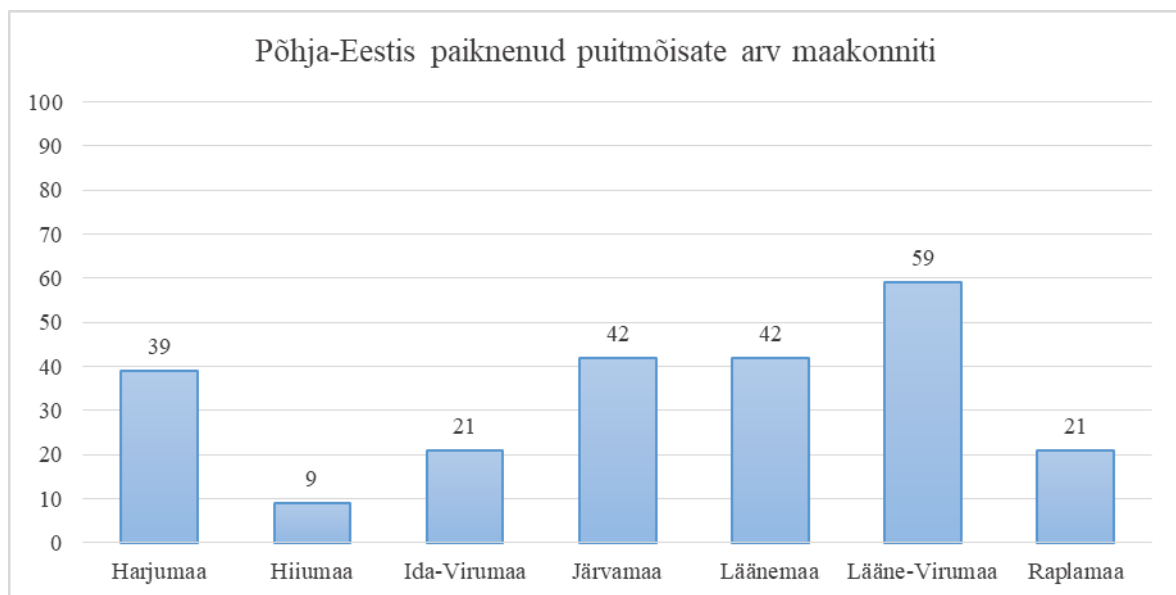
³⁴ Samas, 283.

³⁵ Maiste, *Eesti NSV mõisaarhitektuuri inventeerimine. Koondaruanne*, 39.

³⁶ Liitoja, „Asustus ja rahvastik. Mõisad“, 283.

³⁷ Ülle Liitoja (eelnevalt Tarkiainen), „Asustus ja rahvastik. Maa-asustuse struktuur“ *Eesti Ajalugu III. Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani*, toim. Enn Küng (Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, 2013), lk 274-282, 279.

1.1 Põhja-Eesti puitmõisad. Arv ja paiknemine

Autori joonis 2. Põhja-Eestis paiknenud puitmõisate arv maakonniti.

Tänase haldusjaotuse järgi paiknes Põhja-Eesti seitsmes maakonnas 19. sajandi lõpul - 20. sajandi algul 239 puitmõisa, mis moodustas Eestimaal paiknenud 1047 mõisast³⁸ 23%.

Maakonniti paiknes:

- Harjumaal 39;
- Hiiumaal 9;
- Ida-Virumaal 21;
- Järvamaal 42;
- Läänemaal 42;
- Lääne-Virumaal 59;
- Raplamaal 27 puidust mõisamaja.

Üldiselt jäi puitmõisate paiknemine võrdelisse seosesse teiste Põhja-Eesti mõisatega: enim paiknes mõisaid 20. sajandi alguses Virumaal, Harjumaal ning Läänemaal.³⁹

239 puitmõisast lähtudes paiknes Põhja-Eestis:

- 175 rüütlimõisa, neist
 - o Harjumaal 27, millest 19. sajandi lõpuks 10 kõrvalmõisa staatuses;
 - o Hiiumaal 5, millest 3 kõrvalmõisa staatuses;

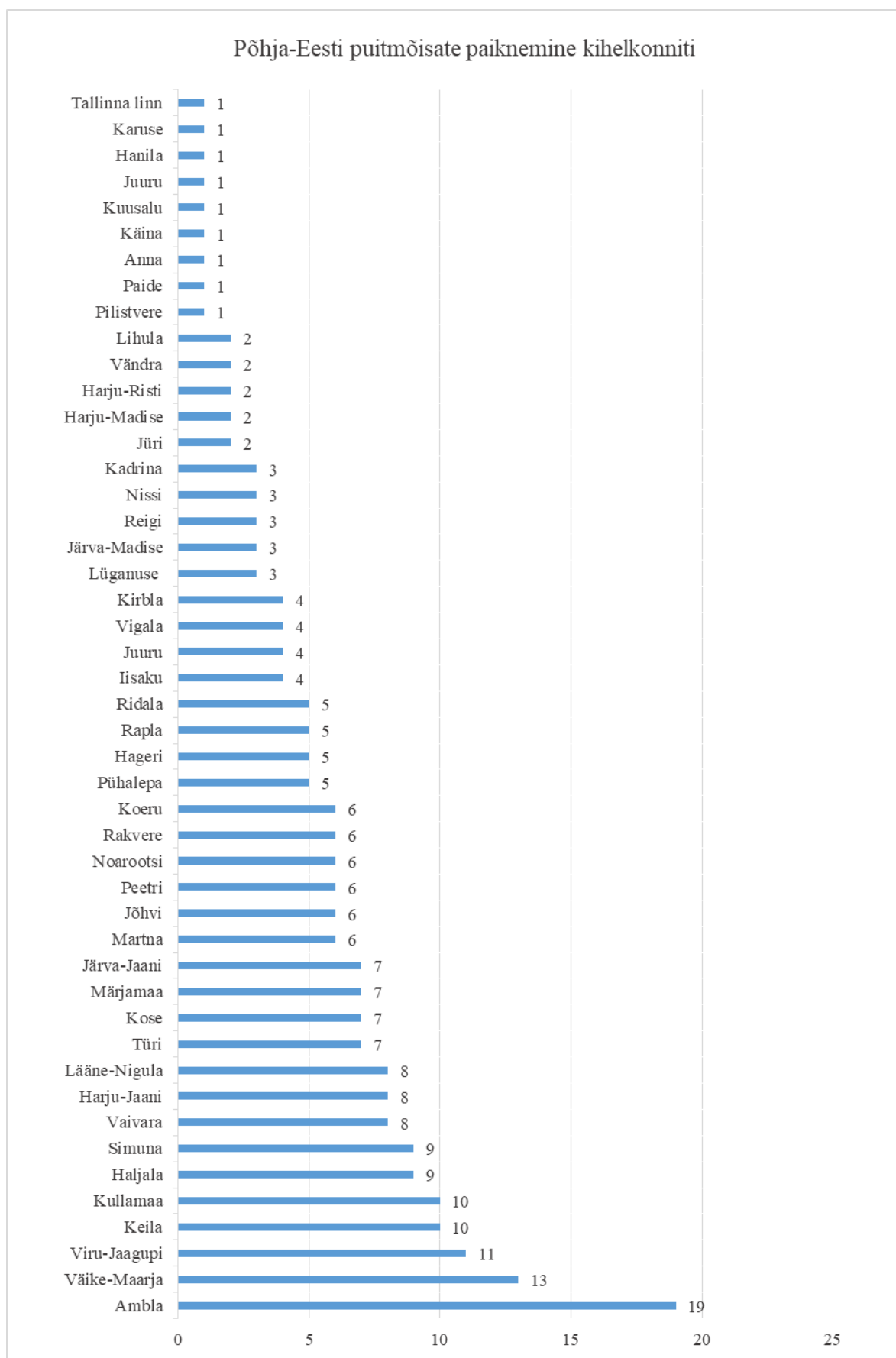
³⁸ Rosenberg, „Eesti mõisate ajalooline ülevaade“, 27.

³⁹ Samas.

- Ida-Virumaal 16, millest 7 kõrvalmõisa ja 1 poolmõisa staatuses;
- Järvamaal 32, millest 6 kõrvalmõisa staatuses;
- Läänemaal 27, millest 2 poolmõisa ja 1 kõrvalmõisa staatuses;
- Lääne-Virumaal 45, millest 2 pool- ja 8 kõrvalmõisa staatuses;
- Raplamaal 23, millest 2 poolmõisa ja 8 kõrvalmõisa staatuses;
- 2 riigimõisa, millest üks paiknes Järvamaal ja teine Läänemaal;⁴⁰
- 1 rüütelkonnamõis, mis asus Raplamaal;
- 24 kõrvalmõisa, neist
 - 3 Harjumaal;
 - 3 Hiiumaal;
 - 2 Ida-Virumaal;
 - 2 Järvamaal;
 - 8 Läänemaal;
 - 5 Lääne-Virumaal;
 - 1 Raplamaal.
- 33 poolmõisa, neist paiknes
 - 7 Harjumaal;
 - 1 Hiiumaal;
 - 3 Ida-Virumaal;
 - 5 Järvamaal;
 - 6 Läänemaal;
 - 9 Lääne-Virumaal;
 - 2 Raplamaal;
- 4 karjamõisa, neist
 - 2⁴¹ Harjumaal;
 - 1 Järvamaal;
 - 1 Lääne-Virumaal.

⁴⁰ Riigimõisatena on nimetatud Metsataguse ja Taebla mõis.

⁴¹ Loo mõis oli sisuliselt karjamõis, ehkki see oli omaette majandusüksuseks ja antud rendile.

Autori joonis 3. Põhja-Eesti puitmõisate paiknemine kihelkonniti.

Suurim osa puitmõisatest asus Virumaal Ambla (19 mõisa), Väike-Maarja (13) ja Viru-Jaagupi (11 mõisa) kihelkonnas. Suur puidust mõisamaju omanud mõisate osakaal oli ka Harjumaal Keila ja Läänemaal Kullamaa kihelkonnas, kus paiknes 10 puitmõisa. Keskmiselt jäi mõisate arv kihelkonnas aga 5 mõisa juurde. Ühe mõisaga oli väikseimate kihelkondades seas Pilistvere, Paide, Anna, Käina, Kuusalu, Juuru, Hanila ja Karuse ning üks uurimise alla võetud mõis (Rocca al Mare) jäi ka Tallinna linna piiridesse.

2. Eesti mõisaarhitektuuri arenguetapid

Üldjoontes peetakse Eesti mõisaarhitektuuri alguseks 13. sajandi algust, mil pärast Eesti ala vallutamist ja uute maavalitsejate vahel jaotamist asuti lääne jagama. Ehkki esialgu leidsid Eestimaale saabunud feodaalid kaitset ja peavarju suurematest linnustest ning käisid oma maavaldustel vaid paar korda naturaalandmeid kogumas, asuti sise- ja välispingete vähenedes kasutamiseks jagatud maadele püstitama ka esimesi paikseid elamuid – kindlustatud mõisamaju ehk vasallilinnuseid.⁴² Sarnaselt ordu- ja piiskopilinnustega oli keskaegsete mõisamajade peamiseks eesmärgiks kaitse ning see väljendus ka mõisate ülesehituses: tüüpilised vasallilinnused olid pikliku või ruudukujulise põhiplaaniga, omasid paks müüre ja nurkades kandilisi või ümaraid torne.⁴³

Kuna pärast Liivi sõda leidis vähe mõisnikke, kes jaksasid omale moodsaid kivilosse ehitada, täiendati keskajast säilinud mõisamaju enamjaolt vaid hilisrenessansi ja manerismi vaimus.⁴⁴ 17. sajandil jäi valdavaks arhailine vanabalti tüüpi elamu, mis kujutas endast ühekorruselist ristkülikukujulise põhiplaaniga puithoonet. Tavaliselt olid sellised hooned kaetud kõrge täiskelpkatusega ning omasid keskel suurt mantelkorstnat, mille ümber koondusid ka toad. Ehkki esinduslikkus ei olnud kõige tähtsam, lisasid hoonetele pidulikkust väikeseruudulised klaasitud aknad ja mantelkorstnapoolsetes toanurkades asuvad kahhelahjud.⁴⁵ Üksikuid suursugusemaid ehitisi püstitati Eestimaale alles sajandi keskpaigas Madalmaade palladionismi tulekuga, mil mõisamajadele sai omaseks antiigist pärit sümmeetria, kolossaalorderis pilastrid ja kolmnurkfrontoonidega eenduvad külgrisaliidid.⁴⁶

18. sajandi algupoolel jäi mõisate püstitamine põhjasõja ning sellele järgnenud nälja ja katuepideemia tõttu tagasihoidlikuks: peamiselt kerkisid vaid mõisamajad, mis järgisid Rootsi aja ehitustraditsioone. Sajandi keskpaigaks oli maa aga piisavalt kosunud ning tänu tihedatele sidemetele Vene turuga ei rahuldanud mõisnikke enam arhailisi ehitustavasid järgivad puithooned – oluliseks muutus esinduslikkus ning peamiseks ehitusmaterjaliks sai kivi.

⁴² Juhan Maiste, *Eestimaa mõisad* (Tallinn: Kunst, 2005), 11, 18-19.

⁴³ Margus Liiv, *Keskaegsed mõisamajad Eestis*, bakalaureusetöö (Tartu: Tartu Ülikool, 2014), 21, 50.

⁴⁴ Ants Hein, „Eesti mõisaarhitektuur Rootsi ajal“, *Eesti Kunsti Ajalugu 2. 1520-1770*, toim. Krista Kodres (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2005), lk 209-220, 209.

⁴⁵ Maiste, *Eestimaa mõisad*, 45.

⁴⁶ Ants Hein, „Rootsiaegne mõisaarhitektuur Eestis: hinnanguid ja ümberhinnanguid“, *Kunstiteaduslikke Uurimusi*, 9 (Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1998), lk 98-135, 104, 110, 121-6.

Püstitatud mõisamajade puhul hakati eriliselt rõhutama hoone keskosa, milleks oli tavaliselt kolmnurkfrontooniga keskrisaliit, mida kattis poolkelp- või kelpkatus 2-4 suure mantelkorstnapiibuga, ent suurejoonelisemate lahenduste puhul lisandusid mõisamajadele lisaks ka ühe- või kaheteljelised otsarisaliidid. Hoonete fassaadidele ilmusid pilastrid, liseenid ja väikeste ruutudega rühmitatud aknad ning interjööris muutus oluliseks avar vestibüül paraadliku peatrepiga, mis viis teisele korrusele, kus asus pidulik saal, millest hargnesid maja kummalegi poole anfilaadselt toad.⁴⁷

Rokokoostiil Eesti mõisates laiemalt ei kodunenud ning 18. sajandi lõpukümnenditel loovutas barokk oma koha hoopis varaklassitsismile, mis tõi endaga kaasa madalamad katused ja kõrgemad aknad. Hoonete varasem vertikaalne liigendus muutus horisontaalsemaks ja lopsakad dekooripinnad rangemaks.⁴⁸

19. sajandi alguses kodunes Eesti mõisaarhitektuuris klassitsism, millega kadusid mõisamajade fassaadides senised laiad aknaraamistused, liseenid ja pilastrid, mis asendusid karniiside, ehisfrontoonide ja suurte siledate pindadega, mis toonitasid horisontaaljaotust veelgi. Akende asetus muutus ühtlasemaks ning katused veelgi lamedamaks. Peaaegu et lahutamatuks sai mõisamajade juures sammasportikus, mis asus täiendama ka varem ehitatud mõisamaju. Siseplaneeringus hakkas võrreldes varasemaga ruumide arv kasvama, vestibüül kaotas oma olulisuse ning selle asukohast ei sõltunud enam ka saali paiknemine. Tubade paigutuses sai oluliseks keskkoridor, ent samal ajal eksisteeris edasi ka anfilaadsüsteem.⁴⁹

Ehkki klassitsism püsis teatud määral 19. sajandi II pooleni, toimusid sajandi kolmandal kümnendil muudatused ning mõisamajad hakkasid üha enam järgima minevikustiile.⁵⁰ Esimese neostiilina jõudis Eesti alale gootika, ent peamiselt kasutati neogootikat vaid hoonetele detailide, nagu petiknišside, ehisviilude, võrede ja vitraažide lisamisel. Neogootika kõrval muutus populaarseks ka vanavene stiil, mis tõstis pärast sajanditepikkust kiviehitiste domineerimist puidu kui ehitusmaterjali esikohale ja hakkas rõhutama rikkalikku

⁴⁷ Maiste, *Eestimaa mõisad*, 12, 62-63, 109, 151.

⁴⁸ Samas, 12, 109-110, 152.

⁴⁹ Samas, 12, 109, 237-238.

⁵⁰ Samas, 249, 314.

saelõikeornamenti, mida rakendati nii viilude, rippkarniiside, sarikaotste, palkonipiirete kui ka akende ja uste kujundamisel.⁵¹

19. sajandi keskpaigas ilmus Eesti mõisaarhitektuuri neorenessanss, millega said paljud härrastemajad omale ümarkaarsed, laiade krohvraamistustega aknad ja nurgarustreeringud. Uuendused puudutasid enamjaolt ehitusmasside vabamat liigendust ja horisontaalsust, mille järel muutusid mõisamajad mitmete tiib- ja vaheehitustega hooneteks.⁵² Katused muutusid madalamaks ning vastavalt sellele püüti visuaalselt tõsta akende ja räästa vahelist osa, ehitades atikakorruseid.⁵³ Mida rohkem sajandi lõpu poole, seda enam loobuti kindlatest ajastutest ja stiilidest ning mõisamajad muutusid eklektiliseks. Sagedaseks said nurgatornid, varikatused ja konsoolrõdud, ent tihti kaotasid mõisamajad aga oma esialgse harmoonilise ilme.⁵⁴

Nagu ka rokokoostiil, ei kodunenud Eestimaal ka orgaanilisust armastav juugendstiil. Enamik mõisahooned püstitati pigem linnustele omaseid traditsioone silmas pidades. Oma koha leidis siinses baltisaksa mõisaarhitektuuris hoopis tugevamalt saksa *heimat*stiil, mis, nagu ka šveitsi stiil, leidis huvi rahvapärasest ehituspärandist, kasutades erineva kõrgusega katusepindu, vahvärkviile, laiu krohvääriseid ja tihedalt ruudustatud aknaid. Tugevalt elavnes 20. sajandi alguses huvi ka barokkstiili ja varaklassitsismi vastu, mida hakati pidama „tõeliseks balti aadli ehitusstiiliks“. Ehkki hooned järgisid vanu stiile, olid nad ülesehituselt sageli palju luksuslikumad kui nende eeskujud.⁵⁵

⁵¹ Ants Hein, *Eesti mõisaarhitektuur historitsismist juugendini = Gutsarchitektur in Estland : vom Historismus bis zum Jugendstil* (Tallinn: Hattorpe, 2003), 36.

⁵² Samas, 38, 112.

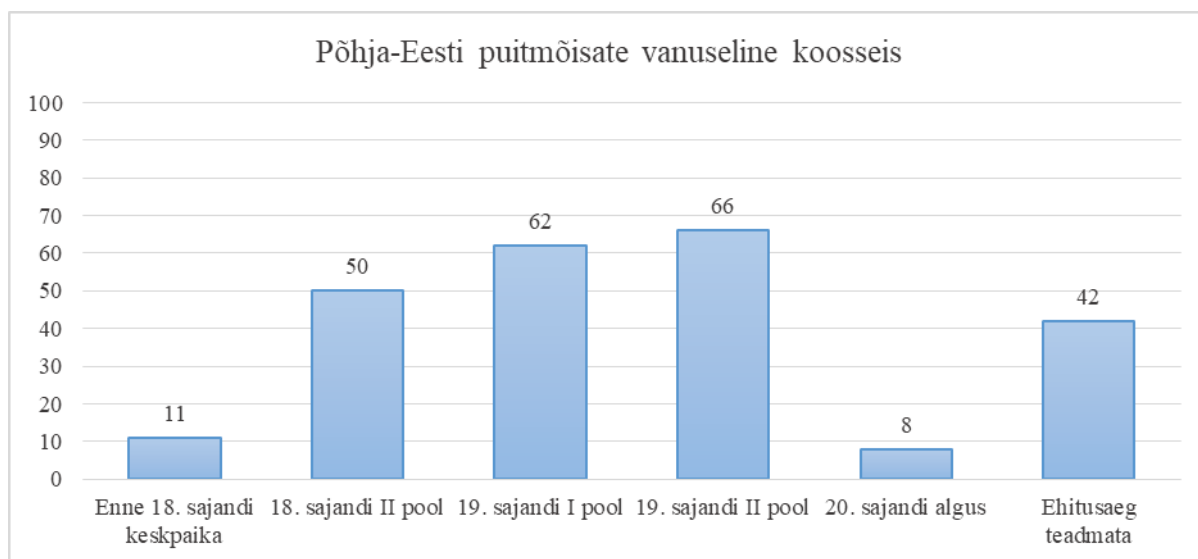
⁵³ Samas, 108.

⁵⁴ Maiste, *Eestimaa mõisad*, 322-323.

⁵⁵ Hein, *Eesti mõisaarhitektuur historitsismist juugendini*, 218.

3. Põhja-Eesti puitmõisate ehituslugu

3.1 Mõisamajade vanuseline koosseis

Autori joonis 4. Põhja-Eesti puitmõisate vanuseline koosseis.

Kui enne 18. sajandi keskpaika oli puitmõisate ehitusaktiivsust pidurdanud põhjasõda, sellele järgnenud katk ja näljahäda, mis jätsid mõisamajandid tugevasse majanduslikku langusesse, siis sajandi keskpaigas põllumajandustoodangule Vene turu avanemise ja mõisate lõpliku eravaldusesse jagamise järel⁵⁶ kasvas mõisamajade arv järgnevate sajandite jooksul tõusvas tempos kuni 20. sajandi alguseni, mil Eestimaal elanud baltisaksa elu- ja esindushoonete püstitamist laiemalt mõjutasid revolutsioonisündmused ja massiline mõisate põletamise laine. Ehkki mõisamajade aktiivseim ehitusperiood jäi 19. sajandi II poolde, ehitati antud uurimistöös lähema käsitluse alla võetud riigi-, rüütelkonna- ja riigimõisaid enim sajandi I poolel.

3.2 Rüütli-, rüütelkonna- ja riigimõisate ehituslik areng

Suurem osa Põhja-Eestis paiknenud puitmõisatest jäi sajandite jooksul oma üldilmelt kindlaks ühele hoonetüübile – algselt Ida-Preisimaa talurahvaarhitektuurist pärit ning hiljem kohalikes oludes mugandunud ühekorruselisele ehk nn põlisele vanabalti elamule, mida iseloomustas nelinurkne ristkülikukujuline põhiplaan, liigendamata ja väheste ehisdetailidega fassaadipind, keskne mantelkorsten ning kõrge katus, mis sageli moodustas 2/3 kogu hoone kõrgusest.

⁵⁶ Marten Seppel, „Mõis“, *Eesti Ajalugu* (Tallinn: Avita, 2017), lk 186-190, 186.

Ühele ehitusstiilile kindlaksjäämine aga ei tähendanud hoonete muutumatust: vastavalt ajastu üldistele suundumustele kohandati vanabalti stiilis ehitatud mõisamaju nii sise- kui välislahenduses esinduslikkust rõhutavate ehisdetailide ja dekoorielementide lisamisega, millega sageli kaasajastati ka vanem valminud mõisamaju. Ehkki dekoorielementide ja detailide viimistlemisel võeti eeskuju kivimõisatest, ei olnud puitmõisad ehitustehniliselt oma eeskujudest vähem silmapaistvamad, vaid vastupidiselt seisis nendega kõrvuti.

Korruselisus ja fassaadi liigendatus

Vanabalti tüüpi mõisahoonete vanimad näited, mida on enamjaolt dateeritud 18. sajandi algusesse, ent mis võivad pärineda ka hoopis 17. sajandi lõpust, järgisid ülesehituselt oma põliseid Ida-Preisimaa eeskujusid, olles kujult peamiselt kompaktsed, madala põhikorrusega liigendamata hooned (Keskvere). Sajandi keskpaigaks maa jõukuse kasvamise järel kasvas ka mõisamajade suurus ning kompaktsemate mõisamajade kõrvale ilmusid üldmuljelt suuremad elamud, mille lisandus lisaks põhikorrusel suurenenud ruumide arvule ka ajutiselt kasutatavad toad otsafassaadide lakakorrusel (Ojasoo, Preedi, Suure-Rõude). Mõisamaju, millel oli teine korrus vastavalt baroksetele põhiprintsiipidele terviklikuna välja ehitatud, oli Põhja-Eestis vähe – ainsaks selliseks näiteks on teadaolevalt Põlula mõis Lääne-Virumaal. Samalaadselt olid erandlikud ka eenduvate tiibadega mõisamajad – vaid üksikud neist (Albu ja Kõrgessaare) omasid esi- või tagafassaadis väljaehitusi. Enamjaolt toimusid puitmõisatega barokiajastul muutused vaid hoonete mahtudes ning sageli muutusid mõisamajad justkui väljavenitatud põhikehanditega pikkadeks hooneteks.

Keskvere mõis. Autori foto.

Ojasoo mõis. Autori foto.

Põlula mõis. Autori foto.

Kärü mõis. Autori foto.

18. sajandi lõpul ja 19. sajandi alguses jäi mahuliselt ja liigendatuselt püsima barokiajastul väljakujunenud pikk, nelinurkse põhiplaaniga mõisamaja, ent võrreldes varasemate ehituskehanditega muutusid baltisaksa aadli elu- ja esindushoonete fassaadipind kõrgemaks ning liigendatumaks – erilisel hakati rõhutama hoone keskosa, milleks ehitati mõisamajadele kas teisele korrusele väljuv pealeehitus või kolmnurkviil, mida sageli kasutati ka varem valminud mõisamajade kaasajastamiseks (Risti). Fassaadi keskosa tõstis sajandi esimestel kümnenditel veelgi enam esile klassitsistlik vormikaanon ja sellele omaseimaks tunnusjooneks olnud portikus, mis olid sama kaunilt viimistletud kui kivimõisate portikused. Stiili kinnistumise järel muutusid hooned oma üldmuljed madalamaks ning barokse vertikaalse telje asemel sai oluliseks horisontaalsuse rõhutamine. Erandlikuks jäid terviklikult väljaehitatud pealeehitustega ning kahekorruselised mõisamajad – osa kahekorruselistest hoonetest, näiteks Penijõe ja Ruila, oli algselt olnud ühekorruselised kivihooned, mis omandasid 19. sajandi II poolel omaale puidust esinduskorruse. Klassitsismile omast hoonepindade liigendamist esines samuti vaid üksikute mõisamajade puhul – peamiselt vaid Sõtke mõisa juures Raplamaal.

Risti mõisa peahoone, arvatavasti 18. sajandi algus, hävinud. Mõisaportaal.

Kehra mõis. Autori foto.

Einmanni mõisa peahoone esikül.
ERA.11961.

Penijõe mõis. Autori foto.

Kui seoses neostiilide tulekuga jäi Põhja-Eesti puitmõisate seas peamiselt püsima klassitsistlik vormikaanon ning väljakujunenud ühekorruseline liigendamata vanabalti ehitustüüp, mida hakati enamjaolt vaid täiendama historitsistlike portikuste, verandade ja rõdude lisamisega, tõstis mõisamajade liigendatust tugevamalt esile neorenessanss. Üksteise järel ehitati mõisamaju, mis omasid tiib- ja vaheehitusi, muutudes põhiplaanilt ebasümmeetrilisteks – peamiseks ehituspiirkonnaks jäi neorenessansi tulekuga Lääne-Virumaa. Uuendusena omandas osa mõisamaju ka *mezzaninokorruse*. Ehkki oluliseks sai liigendus ning osa mõisamaju omandas sajandi teisel poolel algset harmooniat rikkuvaid tiibhooneid (Roela, Loobu) või kivist pikendusi (Esna), kerkis üksteise kõrvale ka madalaid, justkui *kivipalazzosid* meenutavaid pika põhiplaaniga mõisamaju (Sõmeru, Laupa). Üldjuhul muutsid ümberehitused aga arhailised põhikehandid suursugusteks ansambliteks, rõhutades mõisaomanike jõukust ning kõrget seisust – eriti uhketeks muutusid baroksed Ojasoo ja Habaja. Sajandi viimastel kümnenditel muutusid mõisamajade fassaadipinnad veelgi maalilisemaks ning mitmed mõisamajad omandasid täielikult väljaehitatuid mansardkorruseid (Jänedä, Säreveere), torne (Moe) ja viiludega pealeehitusi (Kavastu).

Laupa mõis enne 1905.a põlemist. PM F 2046:6.

Puidvere mõisa peahoone tagakül. ERA.3753.

*Vaivara mõis enne II maailmasõda.
ERM Fk 2904:7.*

Roela mõis. RM F 1145:4.

Veelgi enam mängles seina- ja katusepindadega *heimat*stiil 20. sajandi alguses, ent üldjuhul jäi see Põhja-Eesti puitmõisaarhitektuuris vaid erandlikuks – Põhja-Eestis kerkis saksa talurahvaarhitektuurile omaste põhimõtete järgi vaid Roela-Uuemõisa ja Piiumetsa. Ehkki mõisate põletamise järel langesid tuleroaks ka osa puitmõisatest, taastati üksikud neist vanabalti traditsioone järgides (Luiste). Revolutsioonijärgselt taastati erandlikuna ka esialgsed kivimõisad, näiteks Aruküla ja Oru, osaliselt puitmõisatena.

Akende ja uste asetus ning vormistus

Arhailisematel vanabalti tüüpi puitmõisatel paiknes peasissepääs sarnaselt oma Ida-Preisimaa eeskujudega hoone keskel ning seda ümbritses mõlemal pool paarisarv väikeseruudulisi aknaid, mis olid ümbritsetud laiade piirdelaudadega. Ühepoolsele madalale peauksele, mis oli sageli vormistatud kalasabatehnikas (Vanamõisa), lisas üldjuhul luksuslikkust vaid sepistatud ukse link ja –hinged – baroklik lopsakus jäi uste vormistuse juures pigem haruldaseks. Seoses mõisate jõukuse kasvuga tõusis baltisaksa aadli soov muuta oma elu- ja esindushooned pidulikumaks ja valgustatumaks: väikeste tihedaruuduliste akende asemele asusid peagi suuremad, mis asusid kaunistama ka lakakorrusele ehitatud tube. Tänapäevaks on tihedaruudulistest originaalakendest alles näiteks Kärü mõisa lakaaknad. Seoses siseplaneeringus oluliseks muutunud esinduslikule saalile, asuti aknaid aga rühmistama, rõhutades saali asukohta. Paraadlikkuse tõus mõjutas ka peaukse kujundust, mis muutus laiemaks ja kahepoolseks, omades ülaosas valgimiku (Suure-Rõude).

Keskvere mõis. Autori foto.

Käru mõisamaja aken. Autori foto.

Väike-Lähtu mõisamaja ukse link. Autori foto.

*Käru mõisa valitsejamaja.
ERA. 11561.*

Varaklassitsismiga nihkus peauks sageli hoone esifassaadi ühele küljele ning mõnel üksikul juhul isegi otsafassaadile. Seoses peaukse asendi muutusega, leidsid saaliaknad uue asukoha esifassaadi keskel, muutudes kolme kaupa rühmitatuks. Akende kuju aga varasemaga muutus: väikeste tihedaruuduliste akende asemele astusid 6-ruudulised, mida hakati kaunistama karniiside ja nurkades nurgakvaadritega (Riguldi). Pealeehitusi omanud mõisamajade aknad järgisid vormistuselt põhikorruse aknaid, ent uuendusena kerkis esile ka viilude kaunistamine segmentkaarsete akendega (Kehra, Riguldi). Võrreldes varasemaga muutus peauks ja selle vormistus pidulikumaks: uksepooled eraldati sarnaselt oma kivimõisatest eeskujudega sammaste ja tahveldistega, millel oli nii rosette, rombi- ja lainemotiive (Emumäe) kui hammaskarniise (Esna). Uste ülaosa vormistas valgimik, mille kohal paiknes laternakoht. Võrreldes sajandi keskpaigaga muutus ka uste vormistus: sageli olid need ääristatud pilastritega, mis toetasid laia hammaslõikega dekoreeritud profileeritud karniisi.

Riguldi mõisa esifassaad. Autori foto.

Kehra mõisa viiluaken. Autori foto.

Emumäe mõisa peahoone peauks. ERA.3968.

Uks Koonu mõisa idaküljel. ERA.T-76.1.15128.

Klassitsismi põhiprintsiipidest lähtudes asuti puitmõisate puhul rõhutama hoone keskosa, kus paiknes suursugune, tavaliselt tahveldiste ja poolsammastega eraldatud tiibuks, mida ääristasid kitsad piirdelauad ning ülal tugevalt profileeritud karniis. Sageli olid aga uksed rikkalikumalt kaunistatud, olles ümbritsetud teemantkvaadritega – uhkeimat klassitsistlikku ust omas Põhja-Eesti puitmõisatest tänaseks hävinud Koonu mõisamaja Lääne-Virumaal. Akende paigutuses aga kadus varasem rühmitus – oluliseks muutus vaid see, et nende paigutus oleks sümmeetriline. Põhimõte oli oluline ka nende mõisate juures, mis omasid täies ulatuses väljaehitatud teist korrust (Jootme, Penijõe). Võrreldes 18. sajandi lõpuga, kasvas 19. sajandi esimestel kümnenditel akende suurus veelgi ning neid asuti rikkalikumalt kaunistama – sageli omasid aknad kolmnurkviile, ent mõnel juhul asetati nende kohale ka lihtsad karniisid, mis toetusid lihtsatele konsooltaladele (Väike-Lähtru).

*Jootme mõisa härrastemaja külgvaade.
A-174-2.*

Väike-Lähtru mõis. Autori foto.

Neostiilidega jäi akende ja uste paigutus üldjoontes varasemalt püsima sarnaselt varem püsinud ehitustraditsioonidele – peamiselt muutus vaid akende vormistus. Kui gooti stiil jäi suuremas osas kaunistama vaid verandade aknaid, leidis oma koha vanavenestiiil, millega hakati kaunistama ka varasemalt ehitatud mõisamaju (Kumna, Preedi). Olulisena tõusis esile mansardkorruste väljaehitamine (Jänera, Kuksema, Särevere), kuhu lisati hulgaliselt katuseaknaid. Seoses neorenessansi tulekuga muutus peaukse senine domineerimine esifassaadis: sissepääs viidi sageli külgrisaliiti ning kaunistati sarnaselt teiste hoonete ustega, rõhutades ühtset stiili. Nii näiteks omas Kulina mõis Lääne-Virumaal esifassaadis kaht sama rikkalikult kaunistatud ust. Kuna renessanss-stiilile oli omane ka ümarkaar, asuti osade puitmõisate juures ümarkaarsete akendega rõhutama saali asukohta (Ruila, Rahula). Enamjaolt vormistati aknaid laiade piirdelaudade ja profileeritud karniisidega, ent mõnel juhul ka kvaaderlõikeliste puittahvlite ja astmikfrontoonidega (Kohala). Uuendusena leidis üksikute mõisamajade (Roela, Kohala) juures kasutust ka *mezzaninokorru*s, mis tõi endaga kaasa väikesed aknad.

Kumna mõisamaja aken. Autori foto.

Särevere mõis. Autori foto.

Kulina mõis. Autori foto.

*Püssi mõis (Neu - Isenhof), härrastemaja ots.
Lüganuse khk. ERM Fk 887:90.*

Eklektilise arhitektuurstiiliga kadus igasugune rühmitamine ning akende vormistus muutus igal korrusel erinevaks või järgis samalaadset klassitsistlikku lähenemist (Püssi, Vaivara), olles igal korrusel sümmeetriline. Segahitiste puhul olid sageli esimese korruse aknad rustikaalse kvaaderdusega ning ülakorruse aknad omasid keerukamaid lahendusi (Püssi). *Heimatstiili* tulekuga püsisid akende ja uste paigutuses samalaadsed põhimõtted, rõhutades hoone maalilist ülesehitust.

Katusekuju ja korstnate arv

Barokkperioodi vanimad mõisamajad olid kaetud kõrgete täis- ja poolkelpkatustega, moodustades sageli 2/3 kogu maja kõrgusest. Katuse keskel kõrgus tavaliselt massiivne mantelkorsten, mis määras suuresti ka siseruumide paigutuse, koondades enda ümber hoone köetavad toad. Kuna arhailisematel mõisamajadel puudusid lakatoad, oli sageli laka valgustamiseks katusenurkades mõlemal pool unkaavad – tänaseks on selliseid katuseid säilinud veel Keskvere ja Kumna mõisamajadel. Sajandi keskpaigaks muutus hoonete katus aga madalamaks ning hoonete suuremaks muutumisel lisandus ühe mantelkorstna kõrvale ka teine – vaid üksikutel, väljavenitatud põhikehandiga hoonetel oli mantelkorstnaid rohkem kui kaks. Mansardkatusega hooned (Roela, Taebla, Laagna) olid üldiselt teiste katusevormide kõrval vähem.

Keskvere mõis. Autori foto.

Saarnakõrve mõis (Sarnakorb), elumaja. Kose khk. ERM Fk 887:866.

Varaklassitsismiga lisandusid täis- ja poolkelpkatuste kõrvale ka viilkatused, millega hakati katma hoonete keskossa ehitatud pealeehitusi. 19. sajandi alguses muutusid klassitsistlike kaanonite kinnistumisel mõisamajad madalamaks ning katuse vormistuses tõusis varasemalt levinud roo kõrvale sindel ja plekk. Katustel hakkas võrreldes barokkajastuga aga kõrguma suurem hulk korstnaid, mis oli kaunistatud erinevate karniiside ja ehismotiividega – mantelkorstnate ehitustraditsioon lõppes ning nende asemele asusid elegantsemad, vähem küttematerjali nõudvad ahjud.

*Sõtke mõis (Sõtküll), härrastemaja - maha põletatud
1905. a. detsembris. Märjamaa khk.
ERM Fk 887:915.*

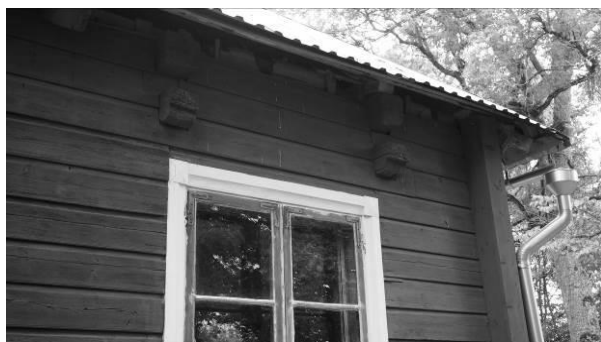
*Kuksema mõis (Jürgensburg), härrastemaja
1936. J. - Jaani khk. ERM Fk 887:514.*

Vanabalti põhikehandile omane katusekuju elas edasi ka neostiilide saabumisel, ent võrreldes varasemaga muutus oluliseks katuseäärte, eriti viiluosade kaunistamine puitpitsiga, mis sageli kaunistati keerukate ehismotiividega – uhkemate viilukaunistustega olid näiteks Linnape ja Lasinurme mõisamajad. Neorenessansi tulekuga muutusid katusepinnad võrreldes varasemaga veelgi madalamaks ning sageli meenutasid need oma vormistuselt itaaliapärase *palazzode* katuseid. 19. sajandi lõpus seoses eklektikaga muutus katusepind aga taas liigendatumaks,

mängeldes mitme tasandiga, ent lisaks katustele pöörati varasemalt rohkem tähelepanu ka korstnapiipudele, mis hakkasid meenutama tornikesi (Määri). Katusepindadega mängimine jätkus ka sajandalguses seoses *heimatstiiliga*, eriti Roela-Uuemõisa ja Tolli mõisate juures, mis kasutasid korraga nii kelp- kui poolkelpkatuseid. Juugendstiili võis leida erandlikult vaid ühe, Luiste mõisa juurest, mille katuseääred olid voolavust armastava stiili kohaselt üles keeratud.

Fassaadi vormistus

Vanimate baroksete puitmõisate fassaadipinda kattis peamiselt püstine laudistus ning liseenidena mõjuvad prussid, millega olid kaetud ka hoonete nurgad, peitmaks palgiotsi. Sajandi teisel poolel jätkusid samad traditsioonid, ent pidulikkuse lisamiseks ilmus püstlaudistuse kõrvale ka rõhtne. Sagedaseks sai laudistuse vaheldumine: soklilauast aknalaudade jooneni asetses püstine, sealt edasi aga horisontaalne laudistus – tänaseni on selline laudistus säilinud näiteks Ojasoo mõisal. Sajandi lõpuks jäid prussid aga katma ainult hoone nurki, ent tihtipeale meenutasid need oma vormistuselt aga elegantsemaid pilastreid (Habaja, Koigi, Suure-Rõude).

Keskvere mõis. Autori foto.

Ojasoo mõis. Autori foto.

Kuna klassitsistlik esteetika nõudis siledat fassaadipinda, asendati senine püstine laudistus täielikult rõhtsega. Kui 18. sajandi lõpus oli hammaslõike oma koha leidnud peamiselt vaid uste vormistuses, asus see 19. sajandi I kümnenditel ümbritsema juba tervet maja (Einmanni, Räägu). Sarnaselt hammaslõikele asetati kivimõisate järgi fassaadipinnale ka poolsambad (Sõtke). Oluliselt hakati rõhutama ka katusealust profileeritud karniisi.

Räagu mõis. Autori foto.

Roela mõis. Autori foto.

Kui neogootika oli oma koha leidnud peamiselt vaid mõisate dekoorielementide juures, kasutati erandlikult neogootikale omast neliksiiru Määri mõisa otsafassaadil, moodustades viilualusel osal kitsa vahevöö. Seoses neorenessansi tulekuga, asuti puitarhitektuuris matkima kivile omaseid vorme, nagu nurgakvaaderdusi, simsse, pilastreid, mis leidsid oma koha ka vanemate hoonete kaunistamisel (Esna, Jälgimäe). Mitmekorruseliste hoonete juures sai taas sagedaseks korrustevaheliste laudistuse vaheldumine, mida esines näiteks Pudivere ja Kurna mõisate juures Lääne-Virumaal. Kui klassitsismiga rõhutati katusealust profileeritud karniisi, siis neorenessansiga tõusid esile väljalõigetega vahevööd (Kuksema, Laagna).

19. sajandi lõpul asuti eklektilisemate hoonete puhul rõhutama kivi ja puidu erinevusi: krohvitud ääri, nurgarustikat ning puidust saelõikemotiive ja laudistust – eriti olid need omased Ida-Virumaal paiknenud Vaivara ja Püssi mõisate vormistusele. Sajandi teisel poolel jäi Põhja-Eesti puitmõisate seas eriliseks Kiideva mõis, mille fassaadipinda kaunistasid soomusjad laastud. 20. sajandi alguses seoses *heimatstiiliga* asuti hooneid krohvima ning oluliseks muutus saksa talurahvaarhitektuuri vahvarkviilide rõhutamine.

Dekoori- ja stiilielemendid

Dekoori- ja stiilielementidest saab Põhja-Eesti puitmõisate juures põhiosas kõneleda alles 19. sajandi algusega, ajaga, mil seoses klassitsistlike vormikaanonitega asuti mõisamajadele ehitama portikusi. Ehkki sageli ulatusid baltisakse elu- ja esindushoonetele ehitatud portikused kas pooles või terves ulatuses mõisamaja katuseharjani, jäi osa neist lihtsamateks ning paiknes hoopis otsafassaadil. Enamjaolt toetusid portikuse viilud kivist sammastele ning olid ümbritsetud hammaslõikega. Tihti paiknes selle viiluväljas suur segmentkaarne aken (Koonu, Türsamäe, Ohukotsu), ent suuremas osas lihtne laudistus. Astmikfrontoone oli vaid üksikuid – näiteks Piira mõisal Lääne-Virumaal.

*Tüksamäe mõis (Türsel), härrastemaja 1937.
ERM Fk 887:948.*

*Piira mõis (Piera), härrastemaja. Rakvere khk.
ERM Fk 887:775.*

Seoses neostiilide tulekuga, asuti puitmõisatele lisama lahtiseid ja kinniseid verandasid ning palkone – sageli oli ühel hoonel neid mitu, nii esi- kui tagafassaadis (Lasinurme). Ehkki gooti stiil domineeris enamjaolt verandade akende vormistuses, asuti gootipäraseid motiive kasutama ka metallrõdude ja varikatuste vormistamiseks – üks silmapaistvaimaid metallist rõdusid oli Kumna mõisal, mis omas viiluväljas nii vaasimotiive kui ka ažuurset ehispitsi. Verandade puhul oli kasutati sageli värvilisi klaase ja rombimotiive (Arbavere). Vanavenestii muutus gooti stiilist aga veelgi populaarsemaks – enamikule Põhja-Eestis paiknenud puitmõisatele lisandusid rikkaliku ehispitsiga lahtised palkonid või verandad. Sageli muutsid verandad mõisamajade üldmuljet, muutes baltisaksa aadli elu- ja esindushooned täiuslikuks *villa rusticaks* – kohaks, kuhu pageda väsitava linnameelu eest idüllilisse maaellu.

*Einmanni mõis (Korps), ahi. J. - Jaani khk.
ERM Fk 887:251.*

*Preedi mõis (Wredensitz), härrastemaja 1903.
Koeru khk. ERM Fk 887:1040.*

Kumna mõisamaja esifassaadi portikus. ERA.T-76.1.14578.

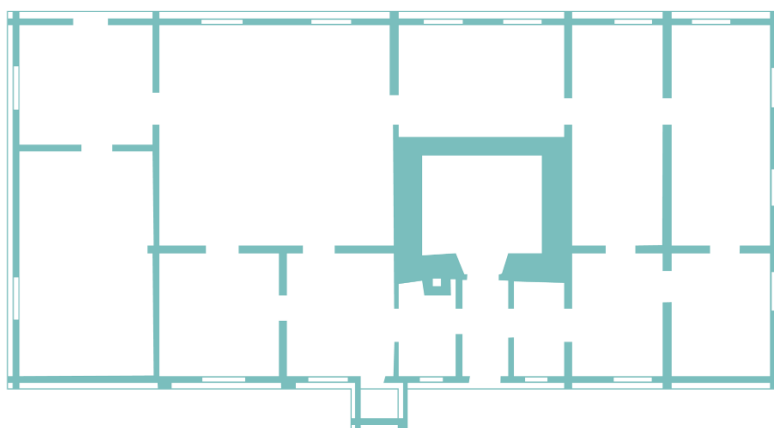

Esna mõisa tagafassaadi veranda. Autori foto.

Neorenessansiga täideti sageli erinevate hoonemasside vaheline osa arkaadistikuga (Pudivere ja Kumna, tänaseks hävinenud). 19. sajandi lõpul aga lisandus osadele mõisamajadele eklektilised nurgatornid (Moe, Põdrangu) ning osa lahtistest rõdudest muutus mitmetahuliseks (Lasinurme, Pagari, Preedi). 20. sajandi alguses Eestimaa mõisates harulduseks jäänud juugend leidis sarnaselt neogootikale peamiselt kasutust vaid metallrõdude kaunistamisel (Kavastu).

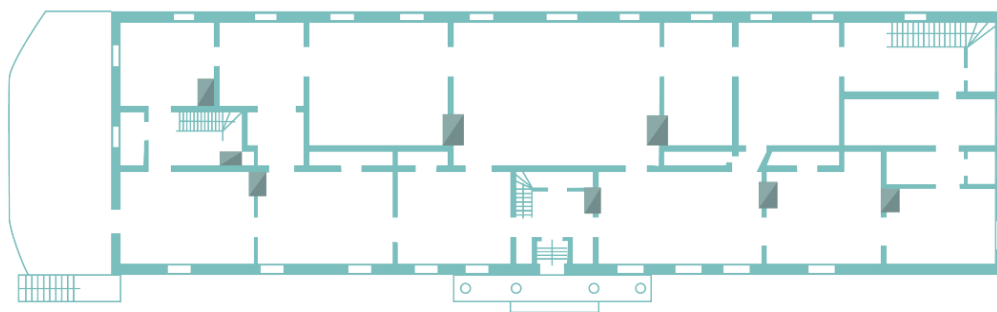
Interjööri planeering

Varaseimate uurimusse kaasatud hoonete siseplaneeringu määras suuresti hoone keskel paiknev kogukas mantelkorsten, mille ümber koondusid vastavalt perekonna vajadustele toad: suuremate hoonete puhul liitusid köetavatele tubadele ka kambrid, kus elati vaid suviti. Esialgu puudus baltisaksa aadlite elu- ja esindushoonetele hilisemalt oluline pidulik sissepääs – selle ülesannet täitis vaid tahmasesse kodakööki viiv madal esik. Ehkki puitmõisatele ei saanud omaseks sarnane paraadlikkus nagu baroksetel kivihoonetel, muutus vastavalt üldistele stiililistele ja arhitektuurilistele arengutele sajandi esimesel poolel oluliseks ka hoonete esinduslik sissekäik (Albu) ning peosaal, kust hargnesid anfilaadsüsteemis kummalegi poole toad (Suure-Rõude).

Autori joonis 5. Keskvere mõisa skemaatiline põhiplaan.

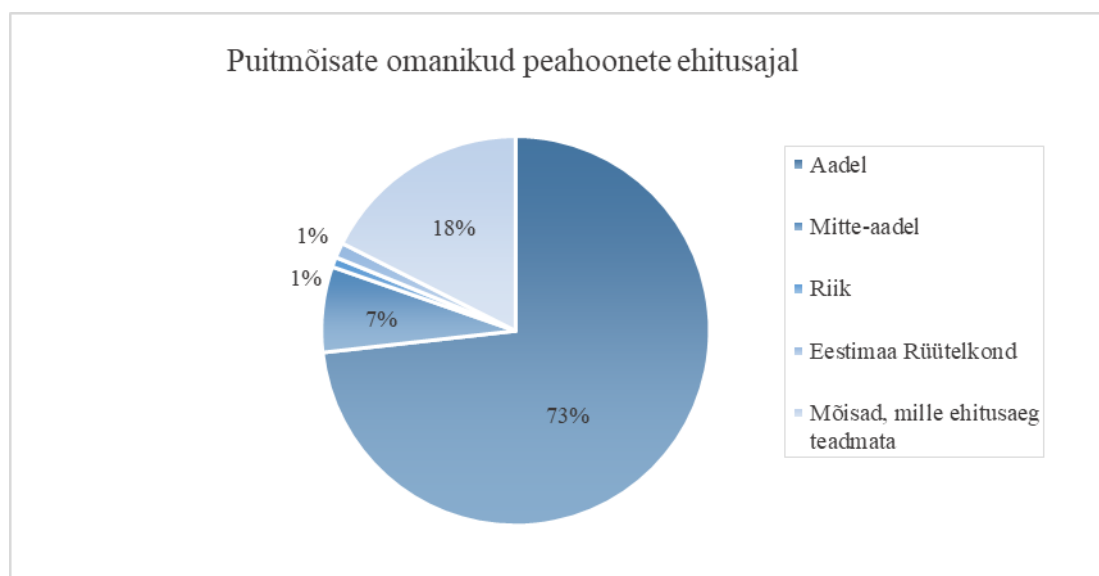
18. sajandi - 19. sajandi vahetusel toimus siseplaneeringus suurim muutus peakse ja esiku asukohas – sagedaseks sai selle nihkumine esifassaadi vasakule küljele. Seoses peakse uue asukohaga, nihkus pidulik saal hoone keskossa, kuhu ehitati ka pealeehitused. Erandlikuks jäid sissepääsud, mis asetsesid otsafassaadil (Mündi, Pivarootsi).

Autori joonis 6. Einmanni mõisa skemaatiline põhiplaan.

Klassitsismi põhiprintsiipidest lähtudes asuti ka puitmõisate puhul 19. sajandi alguses varasemalt tugevamini rõhutama hoone keskosa. Üldjuhul tähendas see puitmõisate planeeringus jällegi saali asukoha muutust, mis nihkus portikuse olemasolul sageli tagafassaadile (Einmanni), ent osadel juhtudel avanes saal just esifassaadile (Penijõe, Tüksamäe), jäädes portikuse sammaste vahele. Suurim muutus põhiplaneeringus toimus eelkõige neostiilide tulekuga sajandi lõpul – kadus ühtne anfilaadne süsteem, mis läbiks kogu maja. Koos leidsid kasutust nii keskkoridor kui anfilaadsüsteem.

3.3 Omanikud ehitusajal

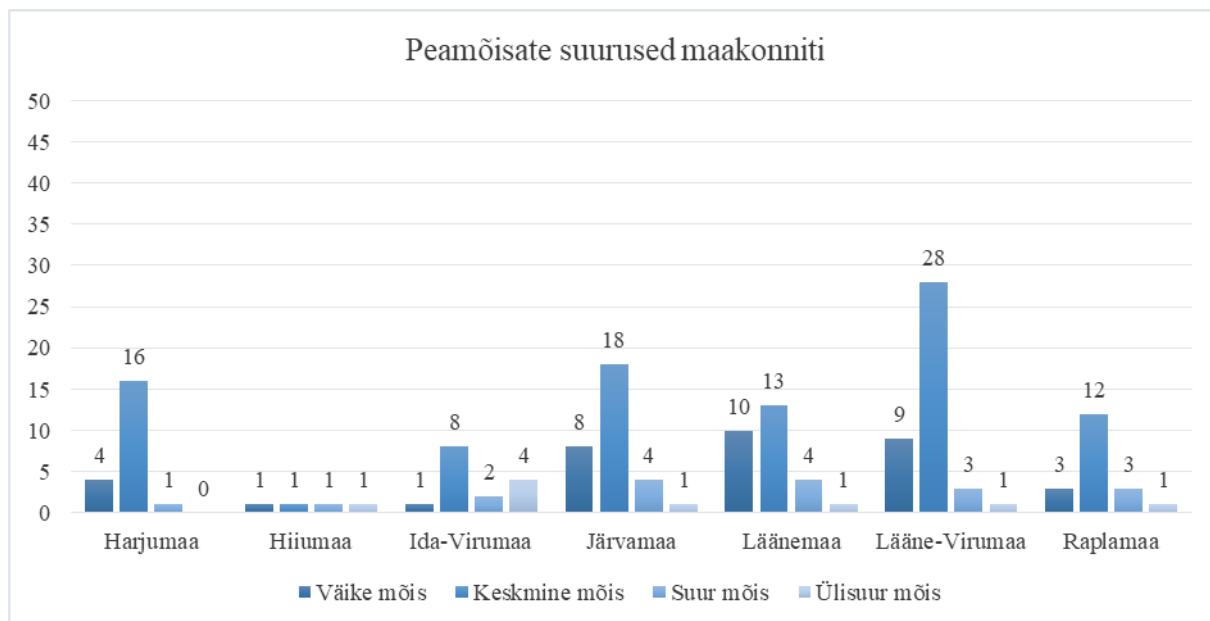
Autori joonis 7. Puitmõisate omanikud peahoonete ehitusajal.

Ehkki suuremas osas püstitasid Põhja-Eestis puitmõisaid baltisaksa aadlid, eelistasid vähemal määral oma maavalduste esinduslikemate hoonete ehitamisel materjalina puitu ka aadliseisusest isikud (7%). Puidust mõisamaju püstitanud aadlite seast tõusevad tugevalt esile 2 suguvõsa: von Ungern-Sternbergid ja Stackelbergid, kelle hulgast lasi omaile puitmõisaid ehitada 14 inimest. Kui ülejäänud aadlisuguvõsad püstitasid ühe või 2 puidust elu- ja esindushoonet, siis tugevalt eristusid mitme puitmõisaga teiste seast ka von Wrangellid (9), Manteuffelid (7), Tiesenhausenid (6) ja von Taubed (5 mõisamaja). Nelja mõisaga olid esindatud von Baumgartenite, Maydellide, Mohrenschiltdide ja von Rosenite suguvõsad. Eesti jõukam aadelkond, von Stenbockid omasid Põhja-Eesti seitsmes maakonnas kokku kolme puitmõisa. Riigi ja rüütelkonna poolt ehitati Põhja-Eestis paiknenud puitmõisatest väike osa – ainult 2%.

4. Puit mõisamajade ehitusmaterjalina

4.1 Mõisate jõukus

4.1.1 Mõisate suurused

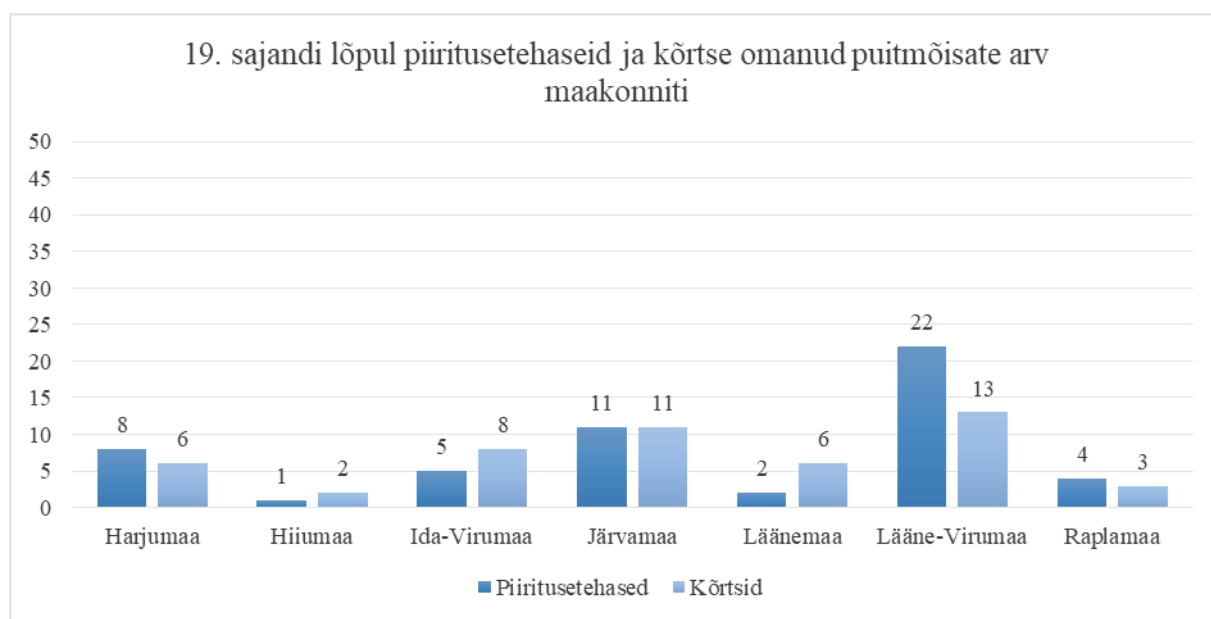
Autori joonis 8. Peamõisate suurused maakonniti.

Maa suuruselt jäi Põhja-Eestis 19. sajandi lõpul üle poole puidust härrastemaju omanud mõisatest vahemikku 1000-5000 hektarit ning osa neist (umbes 17%) ületas isegi selle, liigitudes suurte ja ülisuurte mõisate hulka. Keskmise suurusega mõisatest asus suurim osa Lääne-Virumaal, kus paiknes ka kõige rohkem mõisaid, ent suurmõisad oli piirkonnas vähe – enamik pindalalt suuri mõisaid jäi hoopis Järva- ja Läänemaale. Ülisuurte mõisate ehk üle 10 000 hektari suurusega puitmõisaid oli Põhja-Eestis ainult 9 ning neist pea pool paiknes Ida-Virumaal. Väikemõisate osakaal oli tagasihoidlik (23%) ning neist suurim osa asus Läänemaal.

Üldiselt jäi Põhja-Eesti puidust härrastemajade suurus võrdelisse seosesse mõisate maavalduste suurusega, ent maakonniti oli mõisate ja nende esinduslikemate hoonete sõltuvussuhtes erinevusi: kui Harjumaal ja Lääne-Virumaal kerkis keskmise suurusega mõisate seas enamjaolt suuri mõisamaju (Kehra, Kohala, Risti), siis Ida-Virumaal ja Raplamaal jäid samasse kategooriasse liigituvate mõisate peahooned (Vahakõnnu) pigem väiksemate hulka. Suuremaid mõisamaju ehitati ka Järva- ja Läänemaal paiknenud väikemõisate seas (Jootme, Räsna, Tahu).

4.1.2 Majandus- ja tootmistegevus

Kui 19. sajandi alguseni oli Eestimaa mõisamajandus laiemalt olnud peamiselt orienteeritud vilja- ja piiritusetootmisele, siis viljahinna kõikumise ja siseturu järjest suureneva konkurentsi tõttu olid mõisad sunnitud juba sajandi teisel kümnendil oma tootmistegevust ümber korraldama ning leidma püsiva sissetuleku kindlustamiseks uusi allikaid.⁵⁷ Kui varasemalt oli loomakasvatus jäänud peamiselt tagaplaanile, siis sajandi lõpuks muutus loomakasvatus, eriti veise- ja lambakasvatus Eesti mõisamajanduste üheks olulisemaks haruks. Väikese, ent olulise osa andis mõisamajanditele ka aiapidamine ja tööstusliku iseloomu saavutanud metsamajandus ning tellise- ja lubjatootmine.⁵⁸

Autori joonis 9. 19. sajandi lõpul piiritusetehaseid ja kõrtsse omanud puitmõisate arv maakonniti.

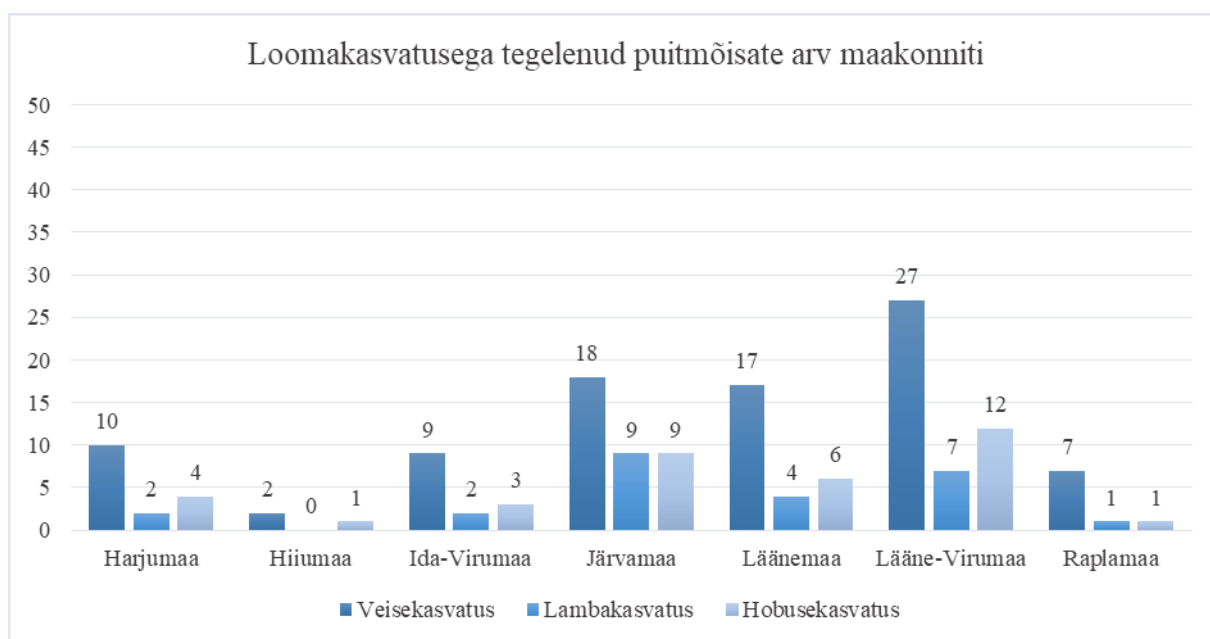
Põhja-Eesti mõisate seas jäi uute tootmisharude lisandumise kõrval piiritusetootmine tänu tootmiseseadmete uuendamisele ja kartuli kasutuselevõtule endiselt mõisamajandite keskseimaks tuluallikaks ning suutis mõningatest tagasilöökidest hoolimata püsida sajandi lõpuni Vene turu esirinnas. Ehkki piiritusetootmisega tegeles 19. sajandi lõpul ainult 34% puitmõisatest, püsiti teiste mõisate aastatoodanguga tihedas konkurentsis, jäädes miljoni-poolteise ühiku juurde, ning mõnel üksikul juhul ületati isegi Eestimaa keskmine: Kaarma mõisal on aadressiraamatutes märgitud 4, Triigil 3 ja Kuksema mõisal 2,4 miljonit pange puhast liitrit piiritust. Suurim osa tehastest jäi Lääne-Virumaale, kus Peterburi lähedusest

⁵⁷ Tiit Rosenberg, „Põllumajanduse areng 19. sajandil ja 20. sajandi algul“, *Eesti Ajalugu V. Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani*, toim. Sulev Vahtre (Tartu: Ilmamaa, 2010), lk 110-124, 110, 124.

⁵⁸ Samas, 110, 124.

sõltuvalt tegeles piiritusetootmisega umbes pool puitmõisatest, ning väikseim osa Läänemaal ja Hiiumaale.

Ekspordi kõrval müüdi teatav osa piiritusetoodangust ka mõisakõrtsides. Enamik kõrtse omanud puitmõisatest jäi piirkondadesse, kus paiknes ka palju piiritusetehaseid, ent kuna kõrtsides müüdava viina hind oli turule saadetavast kolm korda suurem,⁵⁹ piirdus osa mõisatest (Aruküla, Kukevere, Nõva, Vana-Virtsu) väiksemamahuliste, ent siiski tulutoovate viinaköökide toodanguga. Sellest tingituna oli Ida-Virumaal ja Läänemaal kõrtse rohkem kui piiritusetehaseid. Keskmiselt mõisal oli üks kõrts, ent osal puitmõisatest oli ka kõrtse rohkem (Jõgisoo, Jälgimäe, Mäeküla, Mündi).

Autori joonis 10. Loomakasvatusega tegelenud puitmõisate arv maakonniti.

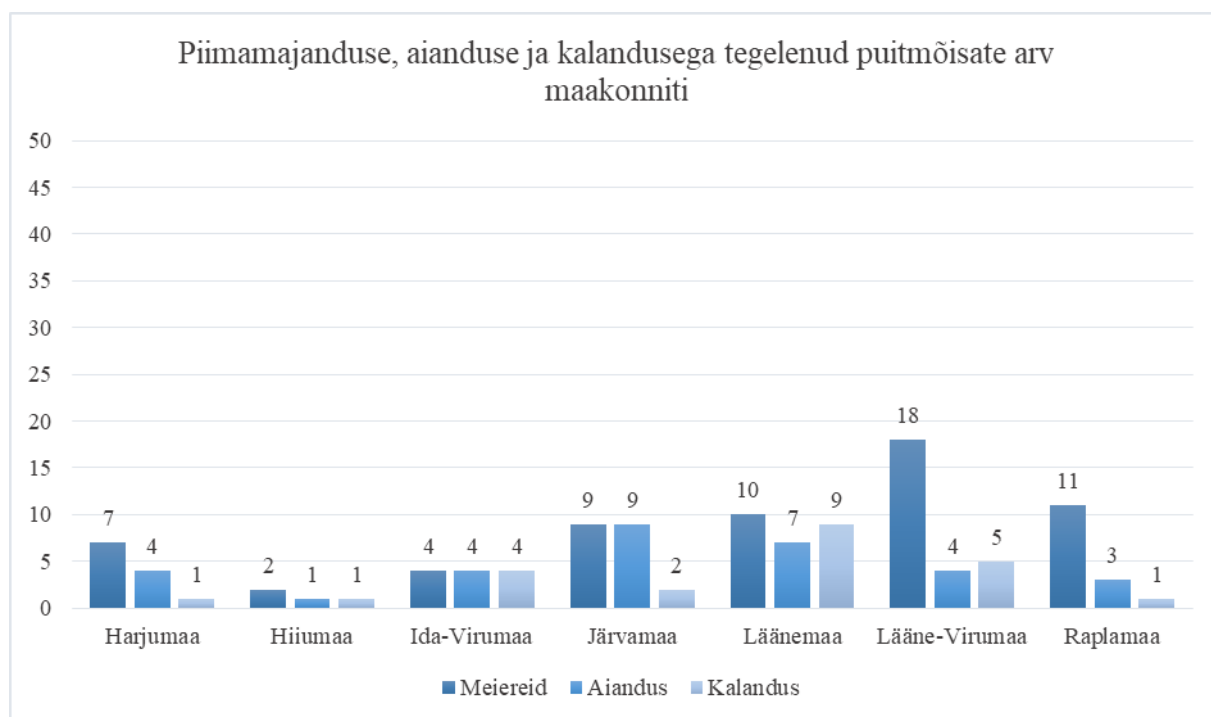
Veisekasvatus oli olulisel kohal rohkem kui pooltes Põhja-Eestis paiknenud puitmõisates (umbes 57%). Kõige rohkem kasvasid veiseid Lääne-Virumaa ja Järvamaa mõisad, kus loomade kasvatamist mõjutas suuresti piiritusetootmise praaga ülejääk. Veisekasvatuseks lõi eeldusi rohumaade, eriti heinamaade rohkus⁶⁰ ka Läänemaal – teistes maakondades tegeleti veisekasvatusega tunduvalt vähem. Populaarsemateks veisetõugudeks oli puitmõisate seas idafriisi ja angli, ent vähemal määral kasvatati ka breitenburgi, hollandi ja mastungi veiseid.

⁵⁹ Herbert Ligi, „Kapitalismi areng põllumajanduses“, *Eesti NSV majandusajalugu* (Tallinn: Valgus, 1979), lk 73-79, 74.

⁶⁰ Herbert Ligi, *Põllumajanduslik maakasutus Eestis XVI-XVII sajandil* (Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 1963), 51.

Seoses viinahinna langusega asuti 19. sajandi alguses lambaid kasvatama ka puitmõisate seas, ent sajandi lõpuks moodustas lambakasvatus turul valitseva koloniaalmaade villatoodangu tõttu⁶¹ vaid üksikute mõisate (Karula, Kõisi) seas olulise sissetulekuallika. Üldiselt jäi lambakasvatus ainult 16% juurde ning koondus peamiselt Järvamaale. Puitmõisate seas oli sarnaselt teiste Eestimaa mõisatega populaarseimaks tõuks merino, ent esindatud olid ka *southdowni*, *oxfordshire*'i, inglise kui mastungi tõugu lambad.

Ehkki väikesemahuliseks jäi ka hobusekasvatus (umbes 23%), olid ka puitmõisate seas hobuste kasvatamine sarnaselt teiste Eestimaa mõisatega⁶² orienteeritud Peterburi turule. Populaarseim oli hobusekasvatus Lääne-Virumaa mõisate seas. Hobusetõugudest olid puitmõisates esindatud nii ameerika traavel, araabia (Pühajõe), *holsteini* (Ageri), *roadsteri* (Ruila), ardenni (Vao) kui ka inglise hobused.

Autori joonis 11. Piimamajanduse, aianduse ja kalandusega tegelenud puitmõisate arv maakonniti.

Lamba- ja veisekasvatusest tugevamalt suutis puitmõisates, nagu ka teistes Eestimaa mõisates 19. sajandi lõpul kanda kinnitada hoopis piimamajandus. Ehkki peamõisate koguarvu arvesse võttes jäi meiereide arv ainult 33% juurde, oli nende seas ka mõisaid, mis omas rohkem kui üht meiereid (Käru, Kohala). Sarnaselt loomakasvatusega, läks mõisate meiereide toodang

⁶¹ Ligi, „Kapitalismi areng põllumajanduses“, 76.

⁶² Rosenberg, „Eesti mõisate ajalooline ülevaade“, 35.

enamjaolt Peterburi turule (Esna, Käru, Ojasoo, Perila) ning jäi keskmise tootmismahu ehk 100-200 tuhande ühiku juurde. Peamiselt toodeti Põhja-Eesti puitmõisate majapidamistes hapukoort, kohupiima ja võid – juustukodasid oli vaid vähestes mõisates (Kõrgessaare, Kiideva, Käbla, Pürksi, Triigi). Suurima osa meiereidest paiknes turu lähedusest sõltuvalt Lääne-Virumaal, ent Ida-Virumaal tegelesid piimamajandusega vaid üksikud mõisad.

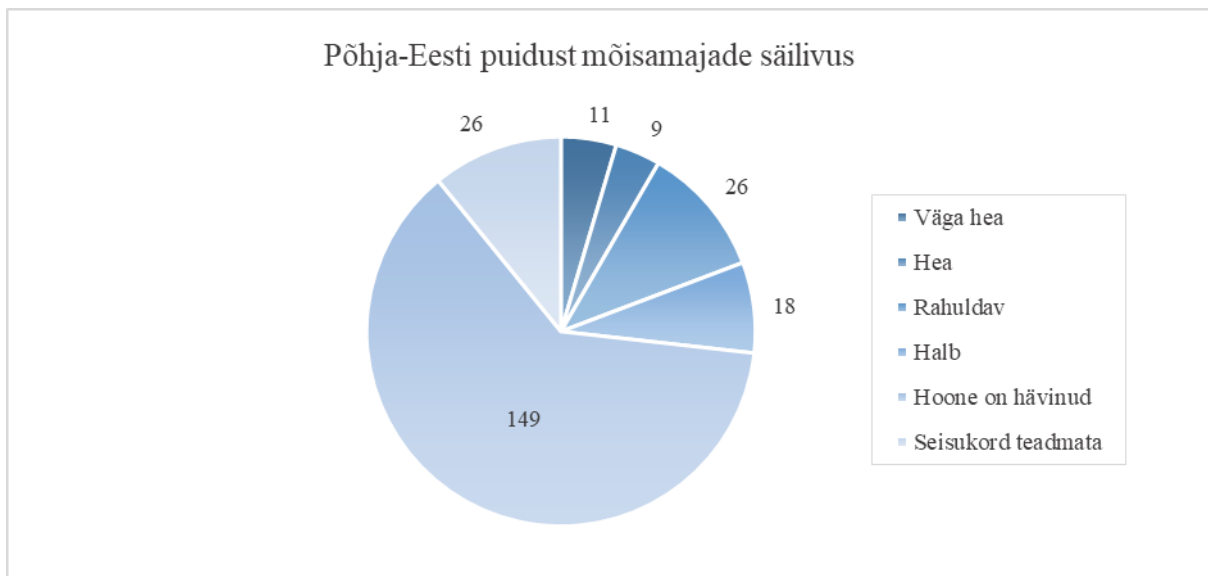
Väikese osa (20%) moodustas puitmõisate sissetulekust ka aiandustoodang, mille põhirõhk oli eelkõige puu- ja juurviljadel, ent osa mõisamajanditest tegeles ka lillede (Vana-Virtsu) ja taimeistikute kasvatamisega. Eksootilisematest viljadest kasvatati Põhja-Eesti puitmõisates apelsine (Aruküla), ent peamiselt piirduti tavapäraste õuntega (Liivi, Põlula). Olulisemateks taimekasvatuspriirkondadeks jäid Järvamaa ja Läänemaa. Suuresti mõjutas taimekasvatust mullastik, ent Ida-Virumaa mõisates (Vaivara, Väike-Soldina) oli taimekasvatuse taga peamiselt suvekuurortide vajadused. Kalandus moodustas puitmõisate majandustegevusest samuti väikese osa (14%) ning jäi peamiselt seotuks mereäärsete piirkondadega, ent sisemaal tegeleti nii mõneski mõisas kalakasvatusega (Kohala, Põlula ja Äntu mõisates forellikasvatusega) ja vähipüügiga (Luiste).

Sarnaselt teiste Eestimaa mõisatega olid ka puitmõisate seas 19. sajandi lõpul esindatud tellise- ja lubjatehased. Üldiselt jäi tellisetehaste toodang 100-200 tuhande tellise juurde, ent üksikute mõisate toodang küündis isegi miljoni telliseni aastas (Albu). Lubjapõletusega tegeleti suuresti enda tarbeks, ent mõni üksik mõis (Põdrangu) eksportis lupja ka Peterburi turule. Metsandusega olid seotud peamiselt vaid metsarikaste aladega Virumaa mõisad.

Traditsioonilisemate majandusharude kõrval paiknes Põhja-Eesti puitmõisate seas ka tööstusharusid, mis olid Eestimaa mõisate seas pigem erandlikud: puitpapitehased (Laupa ja Loobu), tärklisevabrikud (Jõgisoo, Kuusiku, Metstaguse), siidi- või kangavabrikud (Kõrgessaare, Kärkla vabrikumõis). Üksikutel puitmõisatel oli ka kahhelkivi- (Vatku), klaasi- (Eidapere), limonaadi- (Sõtke), likööri- (Kaarma) ning tärpentinitehas (Roela mõis).

5. Põhja-Eesti puitmõisate säilivus ja väärtus

5.1 Säilivus ja tänapäevane seisukord

Autori joonis 12. Põhja-Eesti puidust mõisamajade säilivus.

Baltisaksa aadelkonna 239-st puidust mõisamajast on tänase seisuga säilinud ainult 64 (27%):

- Harjumaal 13,
- Hiiumaal 1,
- Ida-Virumaal 3,
- Järvamaal 10,
- Läänemaal 13,
- Lääne-Virumaal 19 ja
- Raplomaal 5 puitmõisa.

Säilinud hoonete seas on heas või väga heas seisukorras 20, rahuldavas 26 ja halvas seisukorras 18 mõisamaja. Suuremas osas paiknes hästi või väga hästi säilinud mõisamajades võõrandamisejärgsel ajal kool (Aruküla, Kuusiku, Riguldi, Põlula) või mõni muu hoolekandeesutus (Räägu), mis takistas hoonetel lagunemast. Rahuldavas või halvas seisukorras hoonete seisukord oli suuresti mõjutatud kolhooside (Habaja, Kumna, Ojasoo, Roodevälja) tegevusest, mille järel muudeti tihti peale ruume vajadustest lähtuvalt suuremaks, võeti maha vaheseinu või ehitati uusi juurde. Eraomandusse sattunud mõisatel (Põdrangu) oli sama saatus – kümnete tubadega suured mõisamajad jagati mitme valdaja vahel.⁶³

⁶³ Helmi Üprus, „Mõisaarhitektuuri uurimisest“, *Ehitus ja Arhitektuur*, 2 (Tallinn: 1978), lk 8-13, 8.

Kuna töö autoril puudub osade mõisamajade seisukorrast ülevaade, võib 149 hävinud puitmõisa hulka veel hooneid lisanduda.

5.2.1 Säilinud mõisamajade muinsuskaitsealine väärtus

Ehitismälestiste hulka on Põhja-Eesti puitmõisatest tänase seisuga võetud Albu, Arbavere, Einmanni, Esna, Habaja, Keskvere, Kumna, Kuusiku, Kõltsu, Kärkla vabrikumõisa, Kärü, Nakamaa karjamõisa, Pagari, Pürksi ja Riguldi mõisate peahooned, samuti Rocca al Mare poolmõisa šveitsi maja ning Ruila, Räägu, Suure-Rõude, Särevere, Vaeküla ja Vao (Koeru kihelkond) härrastemajad. Lisaks on muinsuskaitse all ka Kassari mõisamaja varemed.

Kaitsealuse 22 hoone kõrval on Põhja-Eestis aga säilinud veel hooneid, mille kaitsmisele ja restaureerimisele võiks varasemalt rohkem tähelepanu pöörata. Lisaks arhitektuurilisele pärandile ja ehitustehnilistele saavutustele on säilinud mõisaid, mille puhul on ehituslikust väärtusest isegi olulisem mõisatega seotud kultuuriajalooline pärand. Ehkki järgnevad soovitused on eelkõige subjektiivsed ning tuginevad puhtvisuaalsetele vaatlustele, soovitab töö autor sarnaselt Maria Sillaga⁶⁴ varasemalt rohkem tähelepanu pöörata Kiideva, Kulina, Kohala, Luiste, Roodevälja, Roela-Uuemõisa, Oru, Ojasoo ning Väike-Lähtru mõisamajade kaitse alla võtmisele ja restaureerimisele.

⁶⁴ Silla, *Puitmõisad Eestis. Tüpoloogia, väärtused ja kaitse*, 47.

Järeldused

Kuna senises ajalookirjutuses on puudunud pilt puitmõisatest tervikuna, on hoonetüüpi sageli jäänud saatma arusaam, et see oli kivimõisatega võrreldes teisejärguline ja kunstiliselt vähem silmapaistev, mille püstitamise justkui pidid majandusliku seisu tõttu ette võtma vaid mõisnikud, kes ei saanud omale suuri ja luksuslikke kivimõisaid lubada.⁶⁵ Ehkki Põhja-Eestis paiknenud puidust mõisamajad jäid oma ehituslaadilt sajandite jooksul uuest suundumusest hoolimata teataval määral küll konservatiivseteks, võttes üldilmelt peamiselt eeskuju vanabalti tüüpi hoonest, millele lisati vastavalt ajastule vaid ehismotiive, järgisid hoonetele lisatavad ehituslikud elemendid kiviarkhitektuuri silmapaistvaid saavutusi, neid osaliselt isegi kopeerides.

Sama lihtsad kui olid hooned oma välimuselt, oli baltisaksa aadlite sõnul ka sealne elu. „*Kui ma võrdlen oma lapsepõlveaastate kodu mõne praegusaja majaga, ei saa jätta rõhutamata, kui lihtsalt ja tagasihoidlikult kulges seal vanema generatsiooni elu ja kuidas saadi hakkama ilma ühegi mugavuseta /.../*“,⁶⁶ annab Johann Christoph Engelbrecht von Grünewaldt teada oma lapsepõlve kodu Koigi mõisa kohta. Wilhem von Kügelgen kõneleb oma mälestustes Ojasoo mõisast pea samamoodi, ent lisab, kuidas lihtsusest hoolimata pakkus puitmõis võimalusi tegeleda kõigega, millega hing ihaldas: „*/.../ kõik nägi välja lihtne. Olid valgeks lubjatud seinad, rohelised ukSED, õlgpõhjaga toolid, ja kardinatega ei teatud kogu maal midagi. See-eest oli maja ruumikas ja pakkus arvukale perekonnale ja majaliikmetele mitte ainult igakülgset mugavust, vaid oma kogude ja töökodadega ka mitmesuguseid võimalusi tegevuseks ja meelelahutuseks*“.⁶⁷ Lihtsast elustiilist hoolimata kõneleb ka Theodor von Bernhardi, kuidas baltisaksa aadel elas oma puidust mõisamajades luksuslikult: „*kui kõik olid kogunenud, algas muljetavaldav lõunasöök: ei olnud puudust ei kalast ega ulukilihist,*

⁶⁵ Maria Silla viitab oma bakalaureusetöös leheküljel 16, kuidas „*puidu kasutamine iseenesest tulenes eelkõige majanduslike võimaluste piiratusest. Seega jäid tol perioodil (klassitsismi ajal) püstitatud puidust mõisahooned just vaesemate mõisaomanike pärusmaaks*“.

⁶⁶ Tõlge Ants Heina teosest „*Eesti mõisaarkhitektuur historitsismist juugendini*“ leheküljelt 115. Originaal Otto von Grünewaldt, *Vier Söhne eines Hauses. Zeit- und Lebensbilder aus Estlands Vergangenheit. Erster Band* (Leipzig: 1900), 25.

⁶⁷ Tõlge Kadi Polli poolt koostatud näitusekataloogist *Dresdeni ja Peterburi vahel. Kunstnikest kaksikvennad von Kügelgenid = Between Dresden and St. Petersburg. Artist twin brothers von Kügelgen* (Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 2015) leheküljelt 22. Algne viide Wilhelm von Kügelgen, *Jugenderinnerungen eines alten Mannes*. Ebenhausen bei München: Verlegt bei Wilhelm Langewiesche-Brandt, 1909), 6.

puuviljakeedised olid majaprouade valmistatud, ainult veiniga, kalli artikliga, mida tuli sularaha eest muretseda, käidi veidi säästlikumalt ümber“.⁶⁸

Sarnaselt mälestustele ei osuta otseselt puitmõisaid omanud mõisnike vaesusele ka käesolevas bakalaureusetöös uurimise alla võetud mõisamajandusi iseloomustanud tegurid: suurem osa Põhja-Eestis paiknenud puitmõisatest kuulus keskmiste mõisate hulka ning majandus- ja tootmistegevuselt püstiti teiste mõisatega aastatoodangult tihedas konkurents. Piiritusetootmise ja teraviljakasvatuse kõrvale tõusid 19. sajandi II poolel teised tootmisharud, nagu piimatootmine ja veisekasvatus, mis nõudsid uusi, suurema tootmismahuga hooned, muutes enda ümber ka ansambli esialgset hoonestust ja ulatust.⁶⁹ Uute hoonete, eriti viinavabrikute, püstitamisel aga lähtuti ajastu uusimatest suundumustest ning sageli olid püstitatud tootmisvabrikud suursugusemad kui eelnevalt ehitatud mõisamajad. Ants Heina sõnul koosnes keskmine mõisakeskus 19. sajandi lõpul 7-12 hoonest, ent sageli oli neid ka rohkem.⁷⁰

Puidu kui ehitusmaterjali eelistamisel võis suurema tõenäosusega olulisemal kohal olla baltisakslastele omane konservatiivsus, kuna enamik Põhja-Eestis püstitatud puitmõisaid järgisid traditsioonilisi vanabalti tüüpi hoonetele omaseid ehitusvõtteid ning uuendusmeelsus väljendus ainult ehisdetailide läbi. Isegi 19. sajandil, mil tõusis esile puidu kui ehitusmaterjali omapära, hülgasid vaid vähesed mõisnikud varasemad ehitustüübid ning täiustasid oma mõisaid vastavalt moes olevatele kujunduselementidele. Traditsioonialtidele baltisaksa aadlitele on oma mälestuses viidanud ka Theodor von Bernhardi: „*ka see, kes oli mõned aastad olnud sõjaväeteenistuses, õppinud Saksamaal või kunagi võõrsil elanud, assimileerus taas provintsis valitsevasse vaimu, sest oli määratud seltskonda, kus reministsentsid võõrsil kogetust leidsid vähe poolehoidu ja mõistmist*“.⁷¹ Traditsioonipidevust ja igipüsivaid väärtusi tugevdas sajandi teisel poolel, ajal, mil Põhja-Eestis ehitati enim puidust mõisamaju, veelgi siinse aadli rahulolematuse eestlaste eneseteadvuse tõusule, mistõttu pöörduti veelgi rohkem tähelepanu ajaloolisele arhitektuurile ja ehitusstiilile.⁷²

⁶⁸ von Bernhardi, *Jugenderinnerungen*, 91.

⁶⁹ Hein, *Eesti mõisaarhitektuur historitsismist juugendini*, 270.

⁷⁰ Samas, 270.

⁷¹ von Bernhardi, *Jugenderinnerungen*, 90.

⁷² Maiste, *Eestimaa mõisad*, 323-4.

Teatavat hoiakut konservatiivsetele perekondlike väärtuste säilitamisele saab välja lugeda ka uurimuses statistiliselt väljatoodud mõisaid püstitanud isikutest, kelle hulgas oli mitmeid aadlisuguvõsasi, kes olid Eestimaale saabunud juba 13. sajandi vallutusretkede järel või saavutanud aadliseisuse järgnevate sajandite jooksul. Soov viidata oma juurtele ning kaugetele esivanematele võis tahes-tahmata olla seotud vanabalti tüüpi hoonete püstitamisega, mis oli eeskuju võtnud arhailisest Ida-Preisimaa nn frangi elamust. Algsed juured, mis võtsid eeskuju pastoraalsest elustiilist, tugevnesid ilmselt mõisaesthetika kinnistumise järgsel ajal seoses ajastu üldiste suundumustega, mis toonitas loodusearmastust ja pastoraalset elustiili ning arhitektuuri ja looduskeskkonna kokkusulamist.⁷³

Osaliselt võis ühe ehitustraditsiooni eelistamine olla seotud ka praktilisemate lähenemistega, näiteks usaldusega juba läbi proovitu vastu: kuna sajandeid oli ehitatud pea üht tüüpi hooneid, võis aadel olla kindel, et saab oma elu- ja esindushooneks kvaliteetse elamu, millesarnased olid sajandeid püsinud vastu nii talvistele miinuskraadidele kui kuumadele Eestimaa suvedele. Samas võis olla puitmõisate ehitamine seotud ka teatava umbusaldusega uute suundumuste vastu: 1791. aastal kirjeldab August Wilhelm Hupel, kuidas baltisaksa aadelkonna seas levis pikka aega arvamus, et kivihooned on rõsked ning neis on ebatervislik elada.⁷⁴ Hiljem viitab oma mälestustes ka von Bernhardi, kuidas kivimõisaid peeti ka sajandeid hiljem siiski enamjaolt külmadeks hooneteks.⁷⁵ Üldiselt see arusaam peab paika, kuna võrreldes kiviga talletab puit vähem niiskust, muutudes vastavalt keskkonna soojusele ja niiskusesisaldusele. Ehkki elu puitmõisates ei olnud alati tagasihoidlik, võis siiski teataval määral puitmõisas elanud baltisaksa aadel lähtuda kokkuhoidlikust ja keskkonnalähedasest elustiilist ning valida oma elu- ja esindushooneks maja, mille kütmiseks kulus vähem ressursse.

⁷³ Maiste, *Eestimaa mõisad*, 109.

⁷⁴ Hupel, 327-41.

⁷⁵ von Bernhardi, *Jugenderinnerungen*, 180.

Kokkuvõte

Peamiselt tuntakse Eesti mõisaarhitektuuri ehitustehniliselt silmapaistvate kivimõisate järgi, kuid siinne baltisaksa aadli ehituspärand oli mitmekesisem kui tänaseks säilinud härrastemajad lubavad arvata. Sajandeid ehitati kivist mõisamajade kõrval elu- ja esindushooneid, mille ehitusmaterjalina kasutati puitu, ent kuna senine ajalookirjutus on tegelenud vaid stiililiste tippude uurimisega ning pööranud baltisakslaste ehituspärandile tervikuna vähe tähelepanu, on jäänud püsima arusaam, et hoonetüüpi esindasid siinses arhitektuuripildis vaid üksikud ja erandlikud näited. Mõisaesthetika kinnistumise järgsel ajal kerkis Eestimaa pinnale ühtekokku suur hulk puidust mõisamaju, ent kuna hoonete üksikasjalik uurimine ületas antud töö mahu, keskendus bakalaureusetöö vaid Põhja-Eestis paiknenud puitmõisatega seotud keskmastele küsimustele ning ulatuse fikseerimisele ajas ja ruumis, võttes arvesse statistilisi uurimismeetodeid.

Üldjuhul jäid Põhja-Eestis püstitatud mõisamajad oma ehituslikult arengult järgima üht hoonetüüpi – arhailist vanabalti mõisamaja, millele oli omane nelinurkne riskülikukujuline põhiplaan, liigendamata ja väheste ehisdetailidega fassaadipind, keskne mantelkorsten ning kõrge katus. Põhilisemad muutused toimusid puitmõisate püstitamisel eelkõige hoonetele lisandunud ehisdetailide arvukuses ja vormistuses, ehkki sajandite jooksul muutusid ka hooned liigendatumaks, nende katusepind madalamaks, fassaadipind rikkalikumaks ning ühe korstna asemele ilmus mitu. Ehitustehnilistelt saavutustelt olid puitmõisate ehisdetailid võrreldavad oma eeskujudega kiviarkhitektuuris, ent suursuguse vormikõne asemel domineeris intiimsem lähenemine.

Kuna seni on kunstiajalookirjutuses jäänud puitmõisaid saatma arusaam, et puidu kui ehitusmaterjali valis omale elu- ja esindushoonete püstitamiseks vähemjõukas aadel, tõestavad käesoleva uurimuse tulemused vastupidist. Nii maa suuruselt kui majandus- ja tootmistegevuselt püsisid puitmõisad teiste Põhja-Eesti mõisatega tihedas konkurentsisis ning sageli ületasid aastatoodangult isegi suuremaid, kivist mõisamaju omanud mõisaid. Samalaadselt mõisate majandustegevusi iseloomustanud tunnustele ei viita mõisnike vaesusele ka nende elustiil, mis küll ei tundnud pillamist, aga mis oli aadliseisusele kohane, pakkudes sealsetele elanikele kõiksuguseid puhke- kui meelelahutusvõimalusi. Vanabalti tüüpi hoonete eelistamine võis suuresti olla seotud baltisaksa aadli konservatiivsusega, mida tugevdas aja jooksul kohaliku rahva eneseteadvuse tõus ja teatava ohu tunnetamine seni püsinud ühiskonnasüsteemile, mis soosis ajalooliste arhitektuuritüüpide eelistamist. Teatud soov viidata oma esivanematele väljendub ka mõisaid püstitanud aadlite seast, kelle hulgas

olid enamjaolt suured aadlisuguvõsad, kes olid Eestimaale saabunud vallutamisejärgselt. Kuna vanabalti tüüpi hoone juured pärinesid Ida-Preisimaa talurahvaarhitektuurist, võis suure tõenäosusega tugevdada soovi elada pastoraalselt idüllilises elukeskkonnas mõisaesthetika kinnistumise järgsel ajal ajastu üldised suundumused. Ent puitmõisate püstitamine võis olla seotud aga ka praktilisemate lähenemistega – eelkõige usaldusega juba läbiproovitu vastu.

Bakalaureusetöö aluseks olnud koondandmestik ja seda saatev fotokogu, millega töö otsis vastust põhilisemale küsimusele, miks valis teatud osa baltisaksa aadelkonnast oma elu- ja esindushoonete püstitamisel ehitusmaterjaliks puidu, on antud töö suurim väärtus, andes saadud tulemustega aluse puitmõisate edasisele, käesolevast bakalaureusetööst veelgi põhjalikumale uurimisele, mis on tänaseks säilinud väheste hoonete seisundist lähtudes erilise tähtsusega. Kuna koondandmestikku on kantud suurem osa Põhja-Eestis paiknenud puitmõisatest, võimaldab andmestik keskenduda ka teiste mõisaliikide, ent ka peamõisate süvendatud uurimisele ning võrdlemisele lähiriikide, Soome ja Läti, puitmõisatega.

Väärtuslikuks on ka koondandmestikku kantud visuaalsetele vaatlustele tuginedes mõisate tänase seisukorra jäädvustus, mida võiks järgnevalt võtta arvesse ehituslikult silmapaistvate, ent ka Eesti kultuuriloos laiemalt oluliste mõisate restaureerimisel ja kaitse alla võtmisel, et säilitada väike, ent siiski märkimisväärne osa Eestimaal elanud baltisaksa mitmekesisest arhitektuuripärandist.

Kasutatud kirjandus

Arhiiviallikad

Bildarchiv Foto Marburg der Philipps-Universität

Balticum-Index. Bilddocumentation zur Kunst und Geschichte in Lettland und
Estland

Eesti Arhitektuurimuuseum

Fotokogu EAM Fk

Eesti Maantemuuseum

Fotokogu EMM F 124

Eesti Meremuuseum

Fotokogu MM F 1362

Eesti Rahva Muuseum

Fotokogu 887

Fotokogu 1188

Fotokogu 2904

Eesti Vabaõhumuuseum

Negatiivide kogu EVM N 380

Erakogud

Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid SA

Fotokogu HM F 43

Harjumaa Muuseum

Fotokogu HMK F

Hiiumaa Muuseumid SA

Fotokogu HKM 721

Fotokogu HKM Fp 726

Fotokogu HKM Fp 851

Fotokogu HKM Fp 882

Fotokogu HKM Fp 901

Fotokogu HKM Fp 1129

Fotokogu HKM Fp 9112

Herder Institut Bildarchiv

Sammlung Wolff - Lettland, Estland. Ende 19. Jh. bis 1935. v.a. Herrenhäuser mit den dazugehörigen Wirtschaftsgebäuden, aber auch Stadtansichten, Sakralgebäude, und (Kultur)Landschaft.

Järvamaa muuseum

Fotokogu PM F 2046

Fotokogu PM F 2448

Fotokogu PM F 2468

Fotokogu PM F 2455

Fotokogu PM F 2780

Fotokogu PM F 2940

Fotokogu PM F 3435

Fotokogu PM F 3557

Mahtra Talurahvamuuseum

Muinsuskaitseameti arhiiv

ERA.5025.2, *Ajaloolised õiendid*.

ERA.T-76.1, *Eesti NSV mõisaarhitektuuri inventariseerimismaterjalid*.

ERA.T-76.1. *Mõisate ülevaated maakonniti (1976-1978)*.

ERA.T-76.1. Maiste, Juhan, Tilk, Karl, *Mõisate inventariseerimine. Eesti NSV*

mõisaarh. riikliku kaitse alla võtmise ettepanekud-põhjendused.

ERA.T-76.1.10728. Maiste, Juhan, *Eesti NSV mõisaarhitektuuri inventeerimine.*

Koondaruanne (Tallinn: Eesti NSV Riiklik ehituskomitee, 1980).

Jaan Vali fotokogu

Veljo Ranniku fotokogu

Rannarootsi Muuseum

Fotokogu RrM F 387

Tapa Muuseum

Tartu Ülikooli Raamatukogu

Kunstiajalooline fotokogu 4714

Virumaa muuseumid

Fotokogu RM F 100

Fotokogu RM F 608

Fotokogu RM F 976

Fotokogu RM F 1145

Fotokogu RM F 1294

Fotokogu RM F 1383

Koguteosed

von Bernhardi, Theodor, *Jugenderinnerungen* (Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1893).

von Grünewaldt, Otto, *Vier Söhne eines Hauses. Zeit- und Lebensbilder aus Estlands Vergangenheit. Erster Band* (Leipzig: 1900).

Hein, Ants, *Eesti mõisaarhitektuur historitsismist juugendini = Gutsarchitektur in Estland: vom Historismus bis zum Jugendstil* (Tallinn: Hattorpe, 2003).

Hupel, August Wilhelm, *Herrn W. Chr. Friebe's Beyträge zur liefländischen Geschichte aus einer neuerlichst gefundenen Handschrift: nebst andern kürzern Aufsätzen etc.* (Riga: Hartknoch, 1791).

Hupel, August Wilhelm, *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland. Bd. 3: nebst vollständigen Register über alle drey Bände* (Riga: zu finden bey Johann Friedrich Hartknoch, 1782).

Kröger, Adolf Wilhelm, *Estländisches Verkehrs- und Adressbuch für 1893/94* (Riga: Im Selbstverlage des Herausgebers, 1893).

von Kügelgen, Wilhelm, *Jugenderinnerungen eines alten Mannes*. Ebenhausen bei München: Verlegt bei Wilhelm Langewiesche-Brandt, 1909).

Ligi, Herbert, *Põllumajanduslik maakasutus Eestis XVI-XVII sajandil* (Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 1963).

Maiste, Juhan, *Eestimaa mõisad* (Tallinn: Kunst, 2005).

Pirang, Heinz, *Das baltische Herrenhaus. Teil 1, Die älteste Zeit bis um 1750* (Riga: Jonck & Poliewsky, 1926).

Pirang, Heinz, *Das baltische Herrenhaus. Teil 2, Die Blütezeit um 1800* (Riga: Jonck & Poliewsky, 1928).

Pirang, Heinz, *Das baltische Herrenhaus. Teil 3, Die neuere Zeit seit 1850* (Riga: Jonck & Poliewsky, 1930).

Praust, Valdo, *Harjumaa mõisad* (Tallinn: Tänapäev, 2005).

Praust, Valdo, *Läänemaa mõisad* (Tallinn: Tänapäev, 2007).

Praust, Valdo, *Pärnumaa mõisad* (Tallinn: Tänapäev, 2009).

Praust, Valdo, *Virumaa mõisad* (Tallinn: Tänapäev, 2005).

Richter, Adolf, *Adolf Richters Baltische Verkehrs- und Adressbücher. Bd. 3, Estland* (Riga: Selbstverlag des Herausgebers, 1913).

Ränk, Gustav, *Die älteren baltischen Herrenhöfe in Estland* (Stockholm: Norstedt, 1971).

Ränk, Gustav, *Saaremaa taluehitised: etnograafiline uurimus. I, Ehitiste üksikosad, elamu ja kõrvalhooned, mis osalt täidavad elamu ülesandeid: Referat: Die volkstümlichen Gebäude auf Saaremaa. I* (Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1939).

Särg, Alo, *Harjumaa mõisad ja mõisnikud* (Tallinn: Argo, 2006).

Särg, Alo, *Hiiumaa mõisad* (Tallinn: Argo, 2016).

Särg, Alo, *Hiiumaa mõisad ja mõisnikud* (Tallinn: Argo, 2006).

Särg, Alo, *Ida-Virumaa mõisad ja mõisnikud* (Tallinn: Argo, 2006).

Särg, Alo, *Järvamaa mõisad ja mõisnikud* (Tallinn: Argo, 2005).

Särg, Alo, *Lääne-Virumaa mõisad ja mõisnikud* (Tallinn: Argo, 2007).

Särg, Alo, *Läänemaa mõisad ja mõisnikud* (Tallinn: Argo, 2008).

Särg, Alo, *Raplamaa mõisad ja mõisnikud* (Tallinn: Argo, 2007).

Vahtre, Sulev, *Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil (1782-1858). Ajaloolis-demograafiline uurimus* (Tallinn: Eesti Raamat, 1973).

Välja, Leele (toim.), *Tallinna puitarhitektuur = Wooden architecture of Tallinn* (Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum, 2015).

Artiklid koguteostes

Hein, Ants, „Eesti mõisaarhitektuur Rootsi ajal“, *Eesti Kunsti Ajalugu 2. 1520-1770*, toim. Krista Kodres (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2005).

Ligi, Herbert „Kapitalismi areng põllumajanduses“, *Eesti NSV majandusajalugu* (Tallinn: Valgus, 1979).

Liitoja (eelnevalt Tarkiainen), Ülle, „Asustus ja rahvastik. Maa-asustuse struktuur“ *Eesti Ajalugu III. Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani*, toim. Enn Küng (Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, 2013).

Liitoja (eelnevalt Tarkiainen), Ülle, „Asustus ja rahvastik. Mõisad“ *Eesti Ajalugu III. Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani*, toim. Enn Küng (Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, 2013).

Maiste, Juhan, „Mõisaarhitektuur valgustusajastu valguses“, *Eesti Kunsti Ajalugu 3. 1700-1840* (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2017).

Rosenberg, Tiit, „Eesti mõisate ajalooline ülevaade“, *Eesti mõisad*, toim. Tiiu Oja (Tallinn: Olion, 2004).

Rosenberg, Tiit, „Põllumajanduse areng 19. sajandil ja 20. sajandi algul“, *Eesti Ajalugu V. Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani*, toim. Sulev Vahtre (Tartu: Ilmamaa, 2010).

Seppel, Marten, „Mõis“, *Eesti Ajalugu* (Tallinn: Avita, 2017).

Troska, Gea, „Mulgimaa suurtalu häärber“ *Suitsutare. Vabaõhumuuseumi uurimused 1957-1972* (Tallinn: Valgus, 1976).

Artiklid perioodikaväljaannetes

Hein, Ants, „Rootsiaegne mõisaarhitektuur Eestis: hinnanguid ja ümberhinnanguid“, *Kunstiteaduslikke Uurimusi*, 9 (Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1998).

Jänes, Liina, **Matteus**, Kais (toim.), *Muinsuskaitseraamat*, 2010 (Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda, 2011).

Suuder, Olev, „Inventory of Manors – Future of the Past“, *Baltic Journal of Art History*, vol 3 (Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2011).

Välja, Leele (toim.), *Muinsuskaitse aastaraamat*, 2006 (Tallinn: Rebels AS, 2006).

Üprus, Helmi, „Mõisaarhitektuuri uurimisest“, *Ehitus ja Arhitektuur*, 2 (Tallinn: 1978).

Näitusekataloogid

Hallas, Karin (toim.), *Eesti puitarhitektuur = Estonian wooden architecture/ Eesti Arhitektuurimuuseum, Eesti Muinsuskaitseinspeksioon* (Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum, 1999).

Polli, Kadi, *Dresdeni ja Peterburi vahel. Kunstnikest kaksikvennad von Kügelgenid = Between Dresden and St. Petersburg. Artist twin brothers von Kügelgen* (Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 2015).

Teadustööd

Liiv, Margus, *Keskaegsed mõisamajad Eestis*, bakalaureusetöö (Tartu: Tartu Ülikool, 2014).

Silla, Maria, *Puitmõisad Eestis. Tüpoloogia, väärtused ja kaitse*, bakalaureusetöö (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2010).

Internetiallikad

Eesti Monumentide e-kataloog [<http://www.monument.ee>] (külastatud 28. mai 2018).

MTÜ Eesti fotopärand. Ajapaik [<https://ajapaik.ee/?page=1>] (külastatud 28. mai 2018).

Portaal „Eesti mõisad“ [<http://www.mois.ee/>] (külastatud 28. mai 2018).

Rahvusarhiivi Kinnistute register [<http://www.ra.ee/apps/kinnistud/>] (külastatud 28. mai 2018).

Summary

Although Estonian manor architecture is mostly known for architecturally spectacular stone houses, the general architectural picture was much more diverse: for centuries, manor houses made of wood were built alongside stone manor houses, but because of the negativity towards Baltic-Germans and their heritage, manors were mostly researched from their most spectacular examples. Wooden manors, which stylistically followed the logic of stone manors, were mostly left out or mentioned with as few, rare examples. The general attitude towards wooden manors has stayed the same until the 21st century – only one bachelor's thesis has turned their attention towards Estonian wooden manors.

Because of the large number of wooden manor houses in Estonia, the thesis “Wooden Manor Houses in Northern Estonia from the 18th Century to the Early 20th Century” turns its attention towards Northern Estonia. In particular it focuses on the general questions looks beyond the architectural side, giving a statistic overview of the number of manors, their locations in different counties and parishes and their building activity. In order to change the attitude towards wooden manors as something less architecturally important, the thesis at hand also gives an overview of the architectural development. Besides looking at the architectural side, the thesis turns its attention also towards the owners and the economics involved in order to find an answer, whether the use of wood was somehow connected with the wealth of manors. All of the used data was gathered into one database, which also includes the pictures of manors.

According to today's administrative subdivisions, there were 239 wooden manors in Northern Estonia at the start of the 20th century, which made up 23% of the general number of manor houses in Estonia. By counties, the most wooden manors were located in the counties of Lääne-Viru (59), Lääne (42) and Järva (42). Most of the manors were built in the second half of the 19th century. Wooden manor houses in Northern Estonia mostly followed their ancient examples – old Baltic manor houses, which were characterized by rectangular ground plans, big chimneys in the middle of the houses and high rooves. Most of the changes in architecture were made by adding some details, which were made by the same techniques as in their stone examples. The difference in wooden manors is found in a more intimate form of the details.

Most of wooden manors stayed in the range of 1000-5000 hectares and by production wooden manors were able to compare with most of the manors in Estonia. The use of wood was most likely connected with the Baltic Germans' general attitude towards traditions and ancestors.

Because the historical roots of typical Baltic manor houses were found in peasant architecture, it is highly likely that the desire to live in wooden houses was connected with the general tendency to idolize a form of pastoral lifestyle. The old Baltic manor houses were already built in the 17th century, therefore the choice of wood could also have been affected by more practical reasons.

The value of this thesis is in the database and the general results, which give a coherent overview of the building of wooden manors in Northern Estonia. The database gives one the chance to explore the manor houses in more detail and compare it with the wooden manors in Latvia and Finland.

Most of the wooden manors in Northern Estonia today have been destroyed – only 27% are still standing and only a few of those standing are protected by the law, which is imperative to protect and restore the ones which are privately held. For the research of this thesis, the author has visited 30 privately held manor houses and gave an overview of their state in 2017 in order to turn more attention to their state and protection.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, **Elis Pärn** (sünnikuupäev: 10.07.1996)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

bakalaureusetöö „**Puitmõisad Põhja-Eestis 18. sajandist 20. sajandi alguseni**“

mille juhendaja on Juhan Maiste,

1.1 reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, _____ (28. mai 2018).